

Нов български университет

**Департамент Средиземноморски и Източни
изследвания**

Емил Митков Бузов

**Резюме на монографичен труд за заемане на академичната длъжност
„доцент” в НБУ**

тема:

„Сред богове и пирамиди. Всекидневният живот в Древен Египет”

Научно жури:

Проф. Сергей Игнатов д.н.

Проф. Валерия Фол д.н.

Проф. Калин Порожанов д.н.

Доц. д-р Мая Василева

Доц. д-р Теодор Леков

Доц. д-р Тома Томов

Доц. д-р Иво Панов

София, 2016

Трудът се състои от списък на илюстрациите, хронологична таблица, въведение и две части: I. Човек, включваща осем глави и II Общество, съдържаща седем глави, заключение, бележки, показалец, съкращения и литература – общо 504 страници.

Сгласно изискванията за допускане до кандидатстване за заемане на академичната длъжност „доцент” в НБУ, трудът е публикуван от издателство Изток-Запад: Сред богове и пирамиди. Всекидневният живот в Древен Египет. София, 2016, 504 стр. ISBN 978-619-152-768-7.

Въведение

Ежедневният или всекидневният живот в Древен Египет е тема, която често се подценява и се смята за маловажна. Изследователите фокусират своето внимание главно върху историята, религията, архитектурните достижения на храмовото и гробнично строителство и изследване на текстовите свидетелства. На фона на тези теми, желанието да се възстанови битът в Древен Египет, като че ли остава на заден план. Въпреки това именно изучаването на ежедневието на тази древна култура е ключът към по-доброто разбиране, както на историята и религията, така и на самите египтяни и начина им на възприемане на околния свят.

На всеки, който дръзва да реконструира начина на живот на древните обитатели на нилската долина е трудно да се ориентира в огромното море от изследвания, посветени на Древен Египет. За близо две столетия, от както съществува науката египтология, са излезли множество изследвания върху ежедневието в Древен Египет. Писани са книги, носещи същото или подобно заглавие, които се опитват да дадат една, до колкото е възможно, пълна картина на живота в Египет. Тези изследвания обаче се ограничават главно с показването и интерпретирането на изображенията в частните гробници от времето на Старото, Средното и Новото царство, и пропускат да интерпретират множеството текстове, които описват битието или коментират някои от неговите страни. Съществена слабост в споменатите изследвания е и липсата на последните достижения на египетската археология, която ежегодно обогатява знанията ни за Древен Египет.

Без да изпадаме в спор дали бита определя съзнанието на човека или обратно, трябва да се съгласим с факта, че доброто познаване на живота на хората в Египет, ще ни помогне да си представим начина, по който те са мислили и по-лесно ще можем да си обясним мотивите, които довеждат до съществуването на древноегипетската култура, такава каквата я познаваме днес. Същевременно, зад прозаичните ежедневни дейности, по-ясно ще успеем да съзрем човека, който е изградил тази култура.

Темата се явява една от най-сложните поради факта, че Древен Египет е твърде отдалечен от нашето съвремие. В днешния забързан свят, в който вече едно десетилетие е мерило за старост, за мнозина е трудно да си представят живота на хората само до преди век. И наистина, без средствата за придвижване, комуникация и информация, които са неразделна част от битието ни, съвременният човек би се

почувствал изгубен. Какво да кажем тогава за времето от преди четири или пет хилядолетия?

Към проблемите, съпътстващи подобно научно дирене трябва да се прибави тоталното неразбиране на древноегипетската култура, което срещаме в научно-популярните телевизионни предавания и периодични издания, с които е залят съвременния читател и любител на древността. Днешната цивилизация се чувства задължена да отговори на всички въпроси, касаещи древните култури, но за съжаление използвайки само съвременни похвати и готови разработени модели на поведение, които са чужди не само на Древен Египет, но и на древните общества като цяло. В резултат от това древноегипетската култура е натоварена с множество интерпретации, които не отговарят на наличните свидетелства и в повечето случаи са напълно противоположни на древноегипетския светоглед.

На пръв поглед, нуждите и потребностите на съвременния и древния човек са едни и същи. Но докато днес се опитваме да разрешим само собствените си проблеми, чрез виртуозно жонглиране с по правило враждебната заобикаляща ни среда, опитвайки се да открием нови методи за справянето с нея, то в древността водеща роля имат традицията и общността. Древният човек не се чувства длъжен да изрази себе си, за да се издигне в обществото в търсене на по-добър живот, а по-скоро се стреми да намери своето място в една изградена, почти съвършена система.

Настоящото изследване цели да въвлече читателя в опит да се възстанови ежедневието в Древен Египет благодарение на всички текстови свидетелства, най-новите археологични резултати и най-изразителните релефи от гробниците, с които разполагаме. Първоначално изследването бе замислено като учебно помагало, което да подпомогне изучаването на учебната дисциплина “Ежедневният живот в Древен Египет”, част от Бакалавърска програма “Египтология” на Нов български университет. Желанието на автора да бъде максимално изчерпателен, от гледна точка на съществуващата информация по темите, които са засегнати, доведе до нарастването му в настоящия вид.

В интерес на обективността, трябва да се каже, че всяка от разгледаните теми в книгата би могла да бъде обект и на отделно, далеч по-задълбочено изследване. Тук е дадена в синтезиран вид само най-важната информация с препратки към допълнителна литература. За автора бе важно, както да се опишат основните човешки активности, случвали се в Древен Египет, така и да се анализират и обобщят основните приоритети в ежедневието на тази древна култура през очите на нейните създатели.

От момента на създаването си в средата на IV хилядолетие пр. Хр. до 30 г. пр. Хр., когато Египет престава да съществува като самостоятелна държава и се превръща в Римска провинция, изминават цели три хилядолетия и половина. За това време страната ще премине през множество различни исторически етапи, вътрешни сътресения и преходни периоди. Това от своя страна ще доведе до съществени промени в начина на възприемане на света и ще измени ценностната система на самите египтяни. Културата на човека не е статичен феномен, а постоянно променящ се динамичен процес. Без съмнение възгледите за света на един египтянин живял по времето на Тутмос III са съвсем различни с тези на човек живял през Гръко-римския период. Следователно не е правилно отделни извори да се приемат като общовалидни за целия Египет, без да отчита момента на тяхното създаване. По тази причина настоящата книга се фокусира в изследването на ежедневието в Египет само до края на Новото царство. Периодът може да бъде наречен Класически, защото до голяма степен светогледа на древните египтяни е един и същ. След този момент в обществото ще настъпят сериозни промени, които съществено ще променят облика на тази култура.

В работата не е представен йероглифен текст и транслитерация на използваните литературни свидетелства за олекотяване на текста и спестяване на място. Изследванията, от където са взети йероглифните текстове са отбелязани в квадратни скоби след превода. Големият брой изображения съпровождащи текста, целят да онагледят описанието и същевременно да покажат огромното богатство, което притежава Древен Египет благодарение на многобройния изворов материал.

Извори

Основните извори, които ще бъдат използвани за възстановяването на живота в Древен Египет, могат да се разделят на две главни групи: вътрешни (т.е. египетски) и външни. Разделението се налага поради твърде големите различия в представите и начина на живот на обитателите на нилската долина в сравнение с близките до тях култури.

Вътрешните или египетски източници от своя страна се делят на текстови свидетелства (литературни произведения, царски надписи, административни документи, писма, кратки бележки записани върху остракони и др.); данни от археологическите разкопки; изображения в гробници и храмове, различни графити; огромен брой артефакти, статуи и предмети. Безспорно най-ценни са текстовете, които дават най-изчерпателна информация. Под литературни произведения, тук разбираме най-вече достигналите до нас приказки, поучителни творби и биографични текстове от различни периоди. Благодарение на тях получаваме информация за народопсихологията и ценностната система на древноегипетското общество като цяло. Царските надписи и административните документи ни говорят за военните походи, успехите на войската и строителните постижения. Те са ценен източник за възстановяване на икономиката, правото и социалните взаимоотношения в страната.

Запазените писма от Древен Египет също са изключително ценни за разбирането на ежедневието. Традицията на епистоларната литература се създава още в периода на Старото царство и постепенно се развива и разширява. Днес са запазени фрагменти или цели писма, показващи взаимоотношенията на древноегипетския цар с чужди владели, кореспонденция между египетските крепости в района на Нубия и централната администрация. Друг корпус с писма показва отношенията между велможи и началници с техните подчинени. Най-голям дял от писмата спадат към жалбите и оплакванията, които обикновени хора отправят към местната администрация за разрешаването на различни проблеми. Тези писма съдържат оплаквания за размера на данъците, определянето на границите на обработваемите земи и др. При писмата от Древен Египет винаги се спазва епистоларния стил или т.нар. “изпращач – получател”. В началото на писмото се споменава до кого е то и от кого е изпратено. Ако то е адресирано до важни особи като везир или началник на войската е възможно да се

пропусне самото име на човека, вероятно от уважение, защото всички знаят кой е той. Следва въведение, в което най-често се изброяват различни комплименти и суперлативи към получателя. Ако писмото е лично то се задават въпроси за здравето на човека и на неговото семейство. Едва след всичко написано до тук се стига до същината, а именно причината, поради която се налага написването на писмото. Неговото съставяне вероятно е дело не на самия човек, а на подготвен писар. Това се налага поради сравнително ниския процент образовано население в страната. Можем да си представим как обикновения човек отива в офиса на най-близкия писар, който от своя страна притежава заготовки от писма, в които трябва само да се доби името на изпращача и получателя. След като му е продиктувано писмото навярно писаря прочита вече написаното и го изпраща по куриер. Разбира се съществуват и писма, написани от ръката на самия изпращач, но в повечето случаи това е рядкост.

От времето до Новото царство текстовите извори рязко се увеличават заради щателното изследване на селището Деир ел-Медина. В неговите рамки и около него са намерени повече от 5000 остракона, носещи разнообразен текст – от фрагменти на литературни произведения до договори за продажба, съдебни искове и опис на лично имущество. Именно благодарение на тези остракони става възможно да надникнем буквално в кухнята на древноегипетското семейство и да усетим между-съседските отношения и градския живот в Древен Египет.

Археологическите разкопки, които се провеждат на територията на Египет вече близо 150 години, също допринасят за обогатяване на изворовия материал. Благодарение на работата на стотици екипи от десетки страни, днес знаем много за урбанизацията, гробната и храмова архитектура. Проучването на запазените градове в страната и огромния брой гробници, извади пред очите на съвременния свят колосален брой артефакти, несравним по количество, с която и да било друга древна култура. Музеите в Египет и почти целия свят са пълни с древноегипетски предмети; от великолепни царски статуи, саркофази и папируси, до дрехи, огледала и амулети. Всички те са неизчерпаем източник на знание за ежедневието.

Съществени за настоящето изследване са и запазените до днес изображения от гробници на частни лица в цялата страна. За времето на Старото царство релефите от гробниците в Саккара и Медум са най-ценния източник на информация за лов, риболов, животновъдство и обработване на земята. Гробниците в Бени Хасан са единствения източник на информация за войската по времето на Средното царство. Некрополът в Дива, наброяващ над 500 частни гробници е безценен извор на знания за всички сфери

на ежедневиия живот през Новото царство. От тук ще черпим с пълни шепи информация за различните видове занаяти, умението на древните египтяни да обработват керамика, стъкло, метали и различни видове камък. Огромното количество изображения, с които разполагаме от различните епохи, е своеобразен комикс, показващ всяка човешка дейност.

Тук е мястото да се отбележи фактът, че изворите, с които разполагаме от Древен Египет до голяма степен са дело само на елита на това древно общество. Възможността да си построят и украсят гробница е в ръцете на висшестоящите велможи и приближените до царското семейство хора. Точно тези хора притежават и грамотност, следователно именно те са автори на литературни произведения и писмени документи от всякакво естество. От тук следва, че информацията, с която разполагаме от Древен Египет идва най-вече от състоятелните хора и неизбежно картината, която можем да опишем за ежедневието ще касае най-вече тях.

За отделните теми е удачно използването на данни от съвременния живот в Египет, до толкова до колкото се отнасят до сравнително неизменни величини като география, климат и пр. Например описанието на разлива на реката Нил е добре засвидетелствано чрез фотографии и рисунки от края на XIX до средата на XX век, когато започва строежът на голямата язовирна стена. Разливът от това време не се различава съществено от времето на древността. Ползването на този тип информация обаче трябва да бъде изключително внимателно, за да не се превърне изследването в описание на ежедневието в съвременен Египет или по-точно в Египет от началото на XX век.

От друга страна, външните извори са писанията на античните автори, резултат от пътуванията им в Египет. Античните автори, от своя страна, могат да се разделят на гръцки, римски и други. Външни спрямо Египет са още изворите, които можем да почерпим от текстовете в района на Двуречието, както за живота в нилската долина, така и за живота в древността въобще. Последният външен източник, който ще използваме е Библията. Тук отново е необходимо допълнително внимание, имайки предвид, че древноегипетската култура значително се различава от съседните ѝ, дори от тези които се развиват по същото време. Античните автори сами отбелязват в трудовете си, че не разбират голяма част от случващото се в нилската долина и само преразказват чутото и видяно от тях. Когато става въпрос за исторически свидетелства от преди хилядолетия, очаквано народната памет изневерява, поради което често авторите изпадат в заблуда и объркване. Последното се отнася най-вече за труда “История” на

Херодот. Във втора глава на произведението той дава описание на Египет от неговото време (V век пр. Хр.). Наред с напълно достоверните исторически свидетелства обаче, в него се срещат сериозни обърквания особено, що се отнася да историята на Старото и Средно царство.

I. Човек

За начало на описанието на живота в Древен Египет, в настоящето изследване, е избрана представата за мястото и ролята на човека в сътворения свят. Няма как да опишем живота във всичките му многообразни форми, без да си дадем ясна оценка за начина, по който древните египтяни са възприемали себе си. На базата на тази представа ще се изясни отношението към човека, ще рече себе си, към близките му – семейството и към другите членове на обществото.

В последствие ще се спрем на начините, по които древните египтяни са задоволявали естествените се нужди – храна, напитки, облекло. Ще разгледаме също така опитите им да се предпазват от спохождащите ги заболявания и разнообразните забавления, с които се отвлечали от изнурителния ежедневен труд. Съществена за живота на всеки човек е и професионалната му реализация. Тук ще изследваме различните занаяти и професии познати на древните египтяни.

Три са основните и главни фази в живота на човека. Първата е раждането му, момента в който той се появява в свята. Втората е преминаването от детство към зряла възраст – превръщането му в пълноправен член на обществото. Последният важен момент от живота на човека е неговата смърт и преминаването в отвъдното.

1. Древноегипетската представа за човека

Описанията за раждането на човека в Древен Египет са препратка към самото сътворение на човечеството и на света около него. В множеството текстове, описващи сътворението в Древен Египет, създаването на човека и съществуващия свят се описват като акт на твореца, при който всичко сътворено е негово тяло. Сред първите текстове в които е описана картината на сътворението е *Поучението за Мерикаре*.

*“Снабдени са хората, а именно стадото на бога.
Направи той небето и земята за (по) тяхно желание.
Отблъсна той тъмнината на водите.
Направи той вятър на живота, за да дишат те.
Те са негово подобие, излязло от плътта му.
Изгря той на небето по тяхно желание.
Направи той за тях растения, добитък,
птици и риби, за да ги задоволи.
Уби той враговете си.
Унищожил той децата си,
заради замисъла им в правене на бунт.
Направи той светлината по тяхно желание
и плава той постоянно за да виждат те.
Съгради той светилище около тях
и плачат ли, той ги чува.
Направи той за тях владетелите в яйцето,
управници, за да повдигат гърба на слабия.
Направи той за тях магията като оръжие
за да отблъсне ръката на случващото се.
Будност за нощта и деня.
Наказва той постоянно метежниците (xАkw-ib) сред тях,
както наказва човекът сина си, заради брат си.
Защото знае богът всяко име.” [Поучение за Мерикаре 130-138].*

От текста става ясно, че в основата на сътворението според древните египтяни е човека. Именно заради него или по-точно заради желанието на хората (буквално за техните сърца *ib*), бога-творец създава света. Хората са в центъра на сътворението, защото светът е създаден за тях и представлява техния дом. Те са произлезли от плътта му и са негови подобия. По тази причина се наричат *“стадо на бога”*. Ежедневното случване на света (разделянето на небето и земята, наличието на вятър (въздух) и изгрева на слънцето) е резултат от желанието на хората. За тях творецът пребивава на земята посредством своите храмове и светилища, за да могат хората да контактуват с него. За хората е поставен и египетския цар. Той *“повдига гърба на слабия”*, ще рече негова задача е да се грижи за всички хора, особено за слабите. Всичко това, богът

извършва, защото е творецът на света и знае всяко име, т. е. природата на всичко съществуващо.

От съществено значение за разбирането на човека в сътворения свят е представата, че той е подобие (snnw) на твореца. Според Ерик Хорнунг етимологията на snn.w произлиза от редупликацията на глагола sni употребен с предлога r и има значение на *“herankommen an”* (достигам до) и едва по-късно придобива значение на *“aenlich sein”* (подобен съм). Зигфрид Моренц изтъква факта, че за времето на Старото царство не разполагаме с нито един пример, където хората да са наречени *“подобия на бога”*. Според него това е сигурно доказателство, че идеята за *“подобия на бога”* възниква едва от времето на Първия преходен период и е свързана с т. нар. демократизация на култа, и представата, че всички египтяни притежават душа (Ба).

Представата, че хората са подобия на бога-творец се среща и в много по-късното произведение *Поучение на Ани*, където се казва: *“Именно хората са подобия на бога.”* [X, 8-9]. Подобие на хората и твореца, се осъществява благодарение на това, че хората са негова плът. За това, творецът е в постоянен контакт с всичко, което е сътворил и пребивава във всяко свое творение. В качеството си на подобия на твореца, хората са част от неговото тяло, така като всичко сътворено е тяло на бога. Въпреки това, хората се различават от царя и боговете. Това разграничение е видно още в *Текстове на пирамидите*, където за царя и боговете се казва, че са **“родени”** (msi) от твореца, докато хората и целия сътворен свят са **“възникнали”** (xpr) от него:

*“Роден е този Пепи (царят) от страна на баща си Атум,
преди да възникне небето, преди да възникне земята,
преди да възникнат хората, преди да са родени боговете,
преди да възникне смъртта.”* [ТП 1466].

Различието между хората и боговете, както и царя, е на базата на тяхната природа, начина на сътворение. От текста разбираме и друго: царят и боговете са родени преди да възникне смъртта, поради което не са подвластни на нея. Нито боговете нито царят умират, защото смъртта е сътворена след тях. Само хората и всички живи същества, проявени от твореца умират.

Разликата в природата на боговете (царя) и хората се отразява и на техните действия. В качеството си на родени от твореца, боговете и царя притежават

“изчистена” връзка с твореца. Техните действия са според плановете му, затова всичко замислено от тях се случва. Статутът на хората като “подобия на твореца” не им позволява автоматично да притежават такава “изчистена” връзка с твореца. Както е видно от *Текстове на саркофазите* заклинание 1130 (за превод виж по-долу), при сътворението на хората, творецът им е дал право на избор: чрез сърцето си да вършат добро (*маат*) или зло (*исефет*). Поради тази двойственост и непостоянство по отношение на *маат*, замисленото от хората не отговаря на плановете на бога, следователно не се случва. Още в края на Старото царство, везирът на царя Исеси казва: “Не замисленото от хората се случва, а заповяданото от бога е това, което се случва.” [Поучение на Птаххотеп 115-116]. Същият смисъл влага и Аменемопе в края на Новото царство: “Думите, които хората казват са едно нещо, а това, което прави богът е друго.” [Поучение на Аменемопе 19, 16-17] и “Наистина не знаеш ти плановете на бога. Недей да плачеш за утрешния ден, (а) седни за себе си в ръцете на бога.” [Поучение на Аменемопе 22, 5-7]. Устойчивата представа, че хората са част от плътта на бога и по своята природа са равни е причината в Древен Египет да не е засвидетелствана кастова система на разделение на обществото. Често срещана практика е синът да наследява не само имуществото на баща си, но и неговата професия и длъжност. Нормално е да смятаме, че синът на един занаятчия ще наследи професията на баща си, защото от дете е въввлечен в работния процес и с времето ще извърви всички стъпки до достигането на майсторство в занаята. Така например от времето на Новото царство в селището на работниците Деир ел-Медина, знаем за цели шест поколения писари. Въпреки това съществуват множество изключения от цялата история на Египет, при които детето не наследява професията на своите родители. Впечатляващи са примерите, показващи несъстоятелен човек, чиито родители не са заемали никакви високи длъжности, да достига най-високите постове в държавната администрация. Най-яркият пример в това отношение е кариерата на Аменхотеп сина на Хапу. Той е роден в скромно семейство в Атрибис при управлението на Тутмос III (XVIII династия). Кариерата му започва като писар. В началото на управлението на Аменхотеп III носи титлата “царски писар”, след което “началник на младите войници”. На 30-тата година от управлението на Аменхотеп III, когато е на възраст около 50 години, той вече изпълнява длъжността “началник на всички работи”. Аменхотеп сина на Хапу е бил отговорен за строежа на заупокойния храм на царя и взима дейно участие в организирането и провеждането на първия празник *sd* на владетеля на 30 г. от управлението му. Той е и настойник на дъщерята, а по-късно и една от жените на

Аменхотеп III Сет-Амун. Благодарение на изключителните си качества, му е разрешено да построи свой собствен заупокоен храм на западния бряг на Тива. Чест, която не е оказвана на никой преди или след него. Планът на този храм се превръща в модел на подражание от страна на всички владетели на XIX и XX дин. През Късния период е почитан като бог и е свързан с Асклепий. Подобна е съдбата и на велможата Птахшепсес живял във времето на Старото царство (V династия). Следователно, социалното положение на човека в древноегипетската държава се определя преди всичко от неговите лични качества, а не от материалното положение на семейството му. Именно на това обръща внимание царят Хети, като съветва своя син: *“приближавай човека според неговите действия”*. Благодарение на своята обща природа и единство пред твореца, хората са наречени *”благороден добитък”* или *“стадо на бога”*, а самият творец – техен пастир. В приказката за мъдреца Джеди от *Папирус Весткар*, египетският владетел решава да изпробва уменията на Джеди, който може да отдели главата на дадено животно и след това да я слепи, при което то продължава да живее. За финал, царят предлага опита да се извърши върху човек, но Джеди му отвърща:

*“Не бива найстина на хора, о владетелю,
бъди жив, невредим и здрав, господарю мой.
Виж, не е заповядано правенето на подобно нещо
на този благороден добитък.”* [Папирус Весткар VIII, 15-18].

От всички дадени примери става ясно, че за древните египтяни, равенството между хората е предпоставено още със сътворението на света.

2. Ролята на семейството

Думата за семейство в египетския език е *Abt* (абет). Характерно за страната е т. нар. нуклеарно семейство, т.е семейство, което се състои от мъж, жена и не-встъпилите в брак деца. На древните египтяни е чужда идеята за голяма фамилия, съставена от няколко поколения, живеещи под един покрив и глава на фамилията, който да я ръководи. Подобни фамилии, често срещани в други култури, не се забелязват както в големите египетски градове, така и в малките населени места. Идеал за семейството до края на древноегипетската цивилизация е мъж, жена и деца. Този идеал по никакъв

начин не означава, че египтяните имат негативно отношение към по-възрастните хора. Напротив, както ще видим по-долу, те са символ на знание и мъдрост и са уважавани от всички.

Текстовете, запазени до наши дни са писани само от мъже т.е. ние разполагаме само с гледната точка на мъжете относно семейството. Според социалната система на древноегипетското общество именно мъжът, е който определя положението на семейство. От неговата служба зависи имущественото състояние на фамилията и уважението към жена му. Това добре е показано в *Поучението на Ани*:

*“Пита (някой) жената за нейния съпруг,
а пита (някой) мъжа за неговата служба”. [VI, 15].*

От редица текстове разбираме, че древните египтяни особено много са ценяли семейния живот и своите деца. В *Приказката за Претърпелия корабкрушение*, змеят казва на главния герой, който е далеч от своя дом:

*“Ще изпълниш ти обаятията си с децата си,
ще целунеш жена си, ще видиш своя дом.
По-прекрасно е това от всяко нещо.” [133-134].*

В *Поучението на Джедефхор* също се изтъква, че е хубаво за един мъж да се ожени:

*“Ако си изкусен, създай си дом.
Вземи си жена, господарка на сърцето (си).”.*

Съгласно сведенията, с които разполагаме, които са най-вече за времето на Късния период, древните египтяни са пристъпвали към женитба на възраст след петнайсет годишнината си, когато момчето придобива мъжественост. Вероятно това се счита и за възрастта, когато то достига полова зрялост. Интересно свидетелство за подходящата възраст за женитба получаваме от демотичното *Поучение на Анхшешонк*:

*“Вземи си жена, когато си на 20 години,
за да можеш да имаш син докато си (още) млад!” [XI, 7].*

3. Празници и забавления

Годината в Древен Египет – *mnpt* (ренепет) има 365 дни, разделени на 12 месеца – *Abd* (абед) от по 30 дни *hrw* (херу) и пет допълнителни дни – *Hrjw mnpt* (хериу ренепет). В древността месеците от годината нямат наименования, а са отбелязвани под номер: “*трети месец от сезона х*”. Едва по време на Късния период и по-точно след завладяването на Египет от Персия, те получават имена. Самите месеците са разпределени в три сезона от по четири месеца. Сезоните са Ахет (*Aht*) “Разлив”, който обхваща времето от средата на юли до средата на ноември и е времето, в което реката се разлива; Перет (*prt*) “Зима” или излизане, т.е. времето, в което земята “излиза” от водата – от средата на ноември до средата на март; Шему (*Smw*) “Лято” – от средата на март до средата на юли. Това е сезона, през който реката е най-маловодна и духат топли ветрове от пустинята. Началото на новата година (*wri mnpt* или *tpi (n) Aht sw 1* – първият ден на сезона Ахет, ден първи) е началото на разлива на реката на територията на Египет и същевременно изгрева на звездата Сириус (*spdt*). По юлианския календар началото на годината в Древен Египет е около 19 юли. Сириус – звездата, която осветява небето почти целогодишно, се скрива за период от около 70 дни и отново става видима на 19 юли при изгрев слънце. Предвестник на тези събития е появата на ята бели ибиси, които отново се появяват в страната след като са прекарвали няколко месеца на юг. Древните египтяни не отчитат факта, че за пълното завъртане на Земята около оста ѝ са необходими 365 дни и $\frac{1}{4}$, поради което в календара им постепенно се натрупва разлика, между гражданската година, отчитана в обществото и времето на изгрева на звездата Сириус, т.е. астрономическата година. Разликата ще се затвори, т.е. моментът на изгрев на звездата и гражданската година ще съвпадне отново, веднъж на 1460 години, което се нарича *цикъл на Сириус*. Отчитането на времето ставало най-вече благодарение на движението на слънцето. Навярно лесно, само с един поглед, са успявали да преценят часа от деня с точност до 30 минути. Подобна практика е често наблюдавана и днес в селските райони. Освен това съществували и водни часовници, т. нар. клепсидри, които представляват глинен съд с отвори в долната част и маркери по вътрешните стени. Изсипаната течност в съда изтича през отворите за определено време. По този начин е възможно да се отчита

сравнително точно времето. Освен този метод, често се използва и горенето на лампи с растителна мазнина. Те също изгарят за приблизително едно и също време, което позволява неговото отмерване. Важно е да се знае, че древните египтяни за цялата си история никога не отбелязват преминаването на годините в непрекъснатост. Това означава, че отсъства натрупване на преживяните години от дадено събитие (сътворението на света; раждането на Спасителя и пр.), каквато е практиката при други народи, както и при нас. Датите се отбелязват на базата на годините на управление на даден владетел. Например *“Година 25-та, втори месец от сезона Ахет ден 5 при управлението на царя на Горен и Долен Египет Усермаат Ра Сетеп ен Ра (Рамзес II)...*”. При смяна на владетеля отброяването започва отново от година първа. Имайки предвид факта, че независимо през кой месец даден владетеля умира, при наследият го отброяването започва отново от *“година първа ...”*. Следователно съществува разлика между годините на управление на даден владетел и гражданската година, която от своя страна пък се отличава заради разликата от $\frac{1}{4}$ ден от астрономическата година.

Празничен календар:

Ахет

1. месец

- “отваряне на годината” – нова година
- фестивал на Озирис в Абидос
- фестивал на Тот
- фестивал на Хатхор

2. месец

- фестивал на Птах-Сокар в Мемфис
- фестивала опет в Тива

3. месец

- фестивал на Хатхор в Едфу и Дендера

4. месец

- фестивал на Сокар и Сехмет

Перет

1. месец

- фестивал на коронацията на свещения сокол в Едфу

- фестивал на Мин
 - фестивал на Мут
 - 2. месец
 - фестивал в Едфу
 - великия празник на “факлата”
 - 3. месец
 - малкия празник на “факлата”
 - фестивал на Аменхотеп
 - 5. месец
 - фестивал на Рененутет
- Шему
- 1. месец
 - фестивал на Хонсу и Мин
 - 2. месец
 - фестивал на Долината в Тива
 - 3. месец
 - фестивал на “Прекрасната среща” в Едфу и Дендера
 - 4. месец
 - фестивал на Рахорахте
 - фестивал на Нова година
- 5 допълнителни дни
- фестивал на Озирис, Хор, Сет, Изида и Нефтида

4. Египетската трапеза

Съществена част от ежедневието на човека е яденето. Не познавайки богатата, които ще бъдат донесени от Южна Америка по време на Великите географски открития, като картофи, домати, чушки, фасул, царевица, захарна тръстика, храната в Древен Египет е доста еднообразна. Към това може да добави и отсъствието на ориз, който ще бъде донесен от Далечния Изток и на повечето цитрусови плодове, виреещи

в централна Африка, но неизползвани от древните египтяни. Въпреки това трябва да се отбележи, че Древен Египет е мястото, където количеството на месо, което е консумирано от населението, е най-голямо в сравнение с всички останали култури на древността, а дори и с времето до началото на XX век в Европа. Веднага трябва да се направи уточнението, че храната за различните прослойки от обществото е различна. Богатите и имотни хора са си позволявали разнообразна и питателна храна, за сметка на бедната част от населението, която се е хранила с еднотипна и не особено качествена храна. Независимо от това, когато страната се намирала в добро състояние, за разлика от преходните периоди и сухите години, изхранването на населението не е проблем и гладни хора в Древен Египет няма.

Информация за видовете храни и напитки, използвани в Древен Египет получаваме от множеството изображения в частните гробници още от времето на Старото царство. Характерен елемент от украсата на гробниците е изображение на собственика седнал на стол пред отрупана с различни храни жертвена маса. Храните, разбира се за жертви, които трябва да задоволят мъртвеца в задгробното му съществуване, но те не се различават от това, което се поставя ежедневно на египетската трапеза.

Друг източник на информация за храната са откритите останки от храни в селищата Деир ел-Медина и Амарна, както и изследването на бунищата, прикрепени към тях. Откритите животински кости, ясно показват предпочитанията на древния египтяни към различните домашни животни и количеството месо, което се яде. Все още остават не до край изследвани откритите в някой гробници хранителни запаси под формата на жертви, които съгласно обичая са били поставяни в нея. Причината е тяхното състояние след няколко хилядолетно пребиваване в гробницата и неадекватния подход по време на откриването им.

Съществена за познанията ни в областта на храните е и информацията, която ни дават античните автори, посетили Египет. Тя обаче се отнася главно за времето на Гръко-римския Египет.

5. Облекло

Горещият климат през по-голямата част от годината, малкото хладни дни и кратката зима определят до голяма степен облеклото в Древен Египет. Тези

климатични дадености изискват носенето на ефирни и леки дрехи, изработени от фини материи, които да предпазват от силното слънце и същевременно да увеличават чувството за прохлада. Основният материал, от който се изработват облеклата в Древен Египет е ленът. Рядко жителите на нилската долина използват кожа за направата на дрехи. Тя се употребява само за изработването на специфични костюми, които се носят от определена група хора при специален случай. Такава е дрехата на жреците $Xrj-Nb$ (буквално: “който е под празника”), които носят върху препаската си кожа на леопард. Вълна и памук до края на Класическия период не се използват за направата на дрехи. Едва от средата на I хил. пр. Хр вълната ще започне да се употребява за изработката на различни видове наметала. Памукът, от своя страна, ще навлезе в експлоатация през Гръко-римския период.

Ленът се използва още от V хил. пр. Хр. Растението (*Linum usitatissimum*), на египетски mHy , израства за около 100 дни до височина между 60 и 90 см. Бере се в момента на цъфтеж, за да бъде достатъчно свежо и лесно за обработка. Запазено е хубаво изображение на момента на бране на лен от гробницата на Петосирис (Птолемейски период). Когато цветът на растението е още зелен, то е подходящо за направата на фини нишки и платна. Ако цветът му е жълт, то нишката е по-здрава, но и платното става по-грубо. Добре узрелите ленени влакна се употребяват за направата на въжета и рогозки. След като се обере, стъблото се прави на нишки, които се събират на снопи и бали, и се завързват с въже. Отстраняват се семената на лена и се оставя да изсъхне. Нишките на лена, добиван в Египет са едни от най-дългите и здрави познати до днес. След изсъхването те се предат с вретено. Информация за това получаваме от Плиний (История XX). Често се използват по две вретена едновременно, като предачката стои на стол и с тялото си се отдалечава от лена, за да обтегне материала. Вретеното най-често е направено от дърво, рядко от камък или глина и е с размери от 10 до 30 см. Според запазените модели, с които разполагаме, то се държи с дясната ръка, докато лявата подава фибрите. След преденето готовия материал се обработва на станове за получаване на ленено платно. В Древен Египет станове са два вида: хоризонтални и вертикални. Хоризонталните станове са първите, които се използват. Техни изображения се срещат върху съдове още от времето на Бадарийската култура (IV хил. пр. Хр.). Този вид стан се употребява до края на Средното царство, а дървени модели и множество изображения в гробниците показват начина, по който се работи с него. Вертикалният стан навлиза в употреба от началото на Новото царство и според изследователите е продукт на хиксоско влияние. Той бързо измества хоризонталния,

които спира да се използва. И на двата вида станове работят от 2 до 4 жени едновременно. За изпъване на нишките се използват тежести от камък и глина с големина до 500 гр. Получената тъкан е с много високо качество. Нишките на основата достигат до 64, а на вътъка 48 на 1 см². Трябва да се отбележи, че тази гъстота трудно се постига дори днес с автоматизираните станове. В зависимост от гъстотата на нишката древните египтяни разпознават четири вида платно: “царски лен” – най-високото качество на изработка; “прекрасен тънък лен”; “тънък лен” и “гладък лен” т.е. обикновен лен, който е и най-разпространен. Полученото платно от стана е с размери 160 на 180 см. и е с изцяло бял цвят. Следващата стъпка е боядисване на лена, кроене и шиене на дрехи. За боядисване се използва минерална охра или растителни бои. От растителните пигменти, за червен цвят се използват корените на броша (*Rubia tinctorum L*) или див шафран (*Carthamus tinctorius*); синьо от растението сърпица (*Isatis tinctoria*); жълто от кората на нара. За да се постигне зелено или пурпурно, които често се срещат при разкопки особено в столицата Амарна, се смесват отделните цветове. За запазването на цвета, платът се вари известно време с растителните добавки. Обработката на лена и направата на дрехи е изключително женска работа. Това е единствената професия в Древен Египет, която се свързва само с нежния пол. Жените изработват дрехите за семейството си или работят в компанията на други жени за получаване на големи количества ленено платно и дрехи. Инструментите с които се работи са направени от различни материали. По време на Преддинастичния период ножовете за рязане на платното са от кремък, а иглите за шиене от кост или дърво. През Старото царство всички инструменти вече са направени от мед, който е заменен от бронз през Средното царство. От времето на Новото царство са запазени игли и гubberки, изработени дори от злато и сребро. Общото впечатление, е че те са значително по-груби от съвременните инструменти. До нас са достигнали карфици, които са с внушителните 5 см. дължина. Въпреки това са се запазили и миниатюрни инструменти, предназначени за фина обработка на платовете, както и единичен екземпляр, от времето на Амарна, на игла с две уши, която позволява едновременното шиене с два конца.

6. Хигиена и медицина

Древните египтяни са може би най-чистоплътният народ на древността. Съгласно запазените изображения и писмените свидетелства, те винаги носели чисти дрехи, бръснали лицето и главата си. Жреците премахвали космите от цялото си тяло през ден, а се къпели два пъти денем и два пъти нощем. Къпането се осъществявало в свещените езера в рамките на храма. Според текстовете обикновените египтяни се къпали ежедневно в реката или в някой от многобройните ѝ канали. Баните в домовете са рядкост и са достъпни само за най-богатите членове на обществото. Една от отличителните черти на древните египтяни е гладко избръснатите им лица. През Преддинастичния период голяма част от изображенията показват хора с бради, което е характерно за всички народи в древността. С началото на историческия период брадите изчезват и никога повече няма да бъдат на мода в страната. Бръсненето първоначално става посредством кремъчни ножове. Професията на бръснар е много популярна, което показва, че бръсненето е ставало от професионалисти, а не собственоръчно в домовете. Бръснарят работи на улицата, като неговите инструменти са малко столче, на което сяда клиента, съд със сапун и нож с дървена дръжка. Чудесно изображение на работещ бръснар е запазено в гробницата на Усерхат, царски писар живял, по време на управлението на Аменхотеп II (XVIII династия). С времето ножовете се променят. След кремъка, острието става от мед, а от Средното царство насетне най-често от бронз. Ето какво се казва за професията на бръснаря в *Поучението на Хети*:

*“Бръснарят бръсне (чак) до вечерта, върви из града,
стои в своя ъгъл, или броди из улиците,
за да търси някой, който да обръсне.
Обтяга ръцете си, за да (може) да напълни стомаха си,
подобно на пчелите, които ядат докато работят!” [VIIa – VII e].*

За целите на хигиената използвали сапун, който изработвали от животински или растителни мазнини, премесени с червена сода и сол. Към получената субстанция прибавяли парченца варовик или креда, а за аромат – мед. Точните пропорции на отделните съставки са споменати в известния *папирус Еберс* (715). Така направения сапун прилича на домашния сапун използван при нас. Той се използвал както за миене, така и по време на пране на дрехи. Честа практика, с цел грижа за кожата, е

натъркването на тялото със сода, а след това втриване на благовонни масла. Тази води до почистване на порите и хидратиране на кожата.

Медицината в Древен Египет е на изключително високо за древността ниво. На практика няма заболяване, което да не е разпознавано и което да не се е лекувало. Те добре познават човешката анатомия благодарение на хилядолетното практическо наблюдение и изучаване на човешкото тяло по време на мумификацията. Лекарите обаче се дистанцирали от балсаматорите и никъде в текстовете не може да се срещнат двете професии да се изпълняват от един и същи човек. Информация за разпознаването на болестите, тяхното лечение и нивото на древноегипетската медицина получаваме от литературни източници, изображения в гробниците и изследването на достигналите до нас мумифицирани тела. Именно последното разграничава Древен Египет от другите древни култури, като ни дава сведения, както за продължителността на живот, така и за множеството разпространени заболявания и опитите за тяхното лечение. Запазените текстови свидетелства представляват папируси, датирани от времето на Средното и Ново царство. Двата най-пълни папируса с медицински описания и рецепти са известни днес като *папирус Еберс* и *папирус Едвин Смит*. Текстът на *Папирус Еберс* е изключително труден за превод и разбиране. Преводът, който се използва днес е направен едва 60 години след първата публикация. Папирусът е сред най-дългите запазен до наши дни древноегипетски папируси – 20, 72 м. Той възлиза на 108 страници, всяка от по 20 реда и в момента се съхранява в университетската библиотека в Лайпциг. Датира се от 9 година на управлението на Аменхотеп I (XVIII династия), но е възможно да е и по-древен. Съдържанието на папируса се определя от изследователите като сбор от различни препоръки за лечение на болести и списък с рецепти, и магически заклинания. Той съдържа описание на 876 заболявания и близо 500 рецепти за борба с тях. Описани са симптомите на дизентерия, кръвотечение, сърдечни заболявания, наличие на глисти, атеросклероза, ревматизъм, диабет, херния, кашлици, ангина, зъбни заболявания, очни и гинекологични проблеми и др. Дължината на *папирус Едвин Смит* е 4,67 метра, а ширината 33,03 см. Папирусът се датира от времето на Новото царство, но множеството староегипетски думи предполагат препис от по-древен текст. Папирусът съдържа 17 страници на *recto* страната и 5 страници на *verso* страната или общо 469 реда, в които са описани 48 случая на различни травми. Изследването на споменатите в папируса наранявания, кара някои съвременни учени да виждат в него документ на военно-полевата медицина, който е използван по време на

походи. Папирусът започва със споменаване на травми на главата, последвани от такива по тялото. Описват се наранявания на меките тъкани и кожата, както и на костите. За съжаление краят на папируса е изгубен. Той е дарен от дъщерята на Едвин Смит на Нюйоркското историческо общество и днес се съхранява в Академията по Медицина в Ню Йорк. Освен тези два папируса, от времето на Новото царство и Гръко-римския период разполагаме с още десетина папируса с разнообразно медицинско съдържание. Броят на папирусите вероятно е бил значително по-голям, а тяхната важност – отбелязвана от древните египтяни. За това говори и фактът, че Климент Александрийски, живял през II век, споменава, че във всеки храм се пазят 42 свещени книги, шест от които са посветени на медицината. За съжаление тези книги не са запазени. Достигналите до нас папируси представляват по-скоро рецепти за направата на лекарства, и както стана ясно предписания за лечение на рани, причинени по време на битка, а не медицински трактати, посветени на изучаването на човешкото тяло.

7. Професии и занаяти

Както вече стана ясно от първа глава, в Древен Египет не съществува кастова система на обществото и всеки човек, в зависимост от своите способности, може да заема която и да е професия. Обяснимо, до голяма степен определящо за бъдещето на всяко дете е професията на баща му. Най-често, особено когато говорим за различните видове занаяти, синът наследява от баща си неговите професионални умения, а в последствие и самия занаят. Съществуват, разбира се, множество изключения, които показват, че е възможно и изпълняването на съвсем различни длъжности в сравнение с тази на родителите. От друга страна, наследяването на професията на бащата не означава, че синът ще прескочи отделните етапи в кариерното си развитие и автоматично ще заеме длъжността на баща си. Това добре се вижда от професионалното израстване на Върховния жрец на бога Амун в Карнак Бакенхонсу от времето на Рамзес II. Баща му изпълнява длъжността жрец в този храм, когато той се ражда. Образованието му започва с четири годишно обучение в училището към храма на Мут в Карнак. Следват единайсет години чиракуване в царските конюшни, където научава основните знания за царската администрация. Едва след това той е назначен за обикновен жрец в храма на Амун в Карнак под надзора на баща му. От тук бавно започва изкачването му по строгата йерархична система на жречеството към високите

постове. На Бакенхонсу ще бъдат необходими цели трийсет и седем години, за да достигне най-високият пост, а именно Върховен жрец на Амун – длъжност, която той ще изпълнява в продължение на двайсет и седем години. Тази дълга кариера, продължила 85 години, ни показва начина, по който функционира древноегипетското общество по отношение на професионалната реализация. Това добре е засвидетелствано и в множество текстове. Така например в *Поучението на Ани* възрастният писар съветва сина си:

“Писарят няма баща, няма майка,

началникът на хазната няма син,

началникът на печата няма наследник!

Избран е писарят заради ръката си,

тази професия няма деца!” [Поучение на Ани 7, 4 – 6]

Възстановяването на знанието ни за професиите и занаятите в Древен Египет се дължи на откритите артефакти (инструменти и материали), които са били част от конкретен занаят. Към това трябва да прибавим изображенията в частните гробници, главно от времето на Старото и Ново царство, на които е показано извършването на занаята, както и дървени модели на работилници, открити в частни гробници най-вече от времето на XI династия. Не на последно място, информация получаваме и благодарение на един древен текст известен в науката като *“Поучението на Хети”* или *“Сатира на професиите”*. Произведението се датира от времето на Средното царство, а самото му име показва, че текстът се причислява към жанра на *Поученията*. Същевременно в него образно и саркастично са описани голяма част от занаятите, практикувани в страната с цел да се изтъкне професията на писаря като най-хубава, важна и отговорна. От тук идва и името на произведението, дадено от Масперо - *“Сатира на професиите”*. Подобна тема не е чужда на древноегипетската литература и тя ще бъде широко използвана през Новото царство, както и в написаната най-късно през 190 г. пр. Хр. книга на Иисус, син Сирахов, която попада сред книгите на Стария завет. Тъй като *“Поучението на Хети”* е изпъстрено със сарказъм към описанията на отделните професии, към него следва да се подхожда изключително внимателно. Целта на текста е да докаже, че професията на писаря е най-достойната и най-хубавата в страната чрез опетняване на всички останали професии. Например за грънчаря се казва:

*“Грънчарят е под своя съд,
изправя се той (само) в присъствието на хората.
Копае той в блатата повече от прасе,
за да изпече съдовете си.
Дрехите му са сплъстени с глина,
поясът му е в парцали.
Влиза въздух в носа му,
който е излязъл направо от пещта.
Тъпче той с крака си,
(а самият той) е стъпкан от само себе си!” [IXa-IXg]*

Работата на грънчаря действително е трудна, но текстът допълнително преекспонира това. По подобен начин са описани и останалите професии. От гледна точка на изображенията на различни занаяти в частните гробници, най-добрият пример за времето на Старото царство е гробницата на Анхмахор в Саккара. За времето на Новото царство, най-добра информация за занаятите получаваме от гробницата на везира на Тутмос III Рехмире (TT100), която се намира на Западния бряг на Луксор. В нея са изобразени различни видове занаяти като дърводелство, обработка на метал, стъкло и кожи, направа на тухли и керамични съдове, работата на скулптури и др. Специализирането на дадена дейност в рамките на професията е най-характерният белег на древноегипетските занаяти. За всяка отделна дейност отговаря само един човек, тесен специалист, които не се занимава с по-сетнешната съдба на продукта, а отговаря само за своята част. По този начин, въпреки че в изработването на дадено изделие участват множество хора, то достига съвършенство поради отличните лични качества на всеки един от работниците. Това добре е видно от сцените в гробниците. Изпълняването на занаятите и придобиването на професия в Египет се основава на системата майстор-чирак, широко използвана и в съвременния свят до навлизането на индустриализацията. Устойчивостта на тази система се дължи на факта, че занаятът преминава от ръцете на майстора в тези на чирака, който се обучавал при него. В повечето случаи чиракът е и действителен син на майстора, който следва жизненото поприще на баща си. В рамките на древноегипетския език тази система се изчерпва с термините *Hmww* (“майстор, вещ човек”) – *Xrj-a* (букв. “който е под ръка”, ще рече

чирак). След навършване на определена възраст, вероятно около 10 години, когато приключва началния етап на обучение, придобиван в училище, детето започва да помага на баща си или на майстора, където е изпратен като постепенно изучава занаята. След няколко години на базата на натрупаните умения и лични качества, чиракът се превръща в майстор и поема изцяло занаята в свой ръце.

8. Смъртта в Древен Египет

Неразделна част от ежедневието на всеки народ е смъртта. Независимо от това как човек изживява дните си, той рано или късно умира, а от нивото на развитие на културата и нейните специфични особености, в която той живее, зависи начина на приготвяне на последния дом на покойника и ритуалите свързани със смъртта. Интересно е да се отбележи, че в древноегипетския език липсва дума, която адекватно можем да преведем на съвременните езици като смърт. Изследователите на езика често превеждат думата *m(w)t* (мут) като “умирам, смърт”, но глаголят и съществителното име, носят друг смисъл. Често зад носещите звукова стойност знаци, стои детерминатив “яйце”, което показва отношението на древните към значението на думата. Като прибавим към това и съзвучието на думата с тази за “майка”, става ясно, че в съзнанието на жителите на нилската долина, терминът по скоро означава подготовка за ново раждане, а не смърт в смисъл на край или прекратяване на живота. Първите сведения за запазване на тялото на мъртвеца, идват още от средата на IV хилядолетие пр. Хр. По това време все още е рано да се говори за мумификация. Самата дума *мумия* идва от персийски език и означава “минерална смола, битум”, което е първообраза на асфалта. Важно е да се знае, че в процеса на мумификация до Късния период не се използва битумна смола. Въпреки това, терминът е навлязъл в употреба, заради черния цвят, които придобива тялото в следствие на мумификацията. Древните египтяни наричали мумифицираното тяло *saH* (сах). Преди да достигнат до идеята за мумификация, те ще извървят дълъг път в опита си да запазят тялото. През преддинастичния период, умрелите са погребвани без каквито и да било предварителни приготовления - директно в дупка в пясъка. Тялото е поставяно в ембрионална поза (хокер), заради близостта на позата до тази на детето в майчината утроба. От високите температури и пълната липса на влага в пясъка, тялото се дехидратира по естествен път

и се запазва изцяло. При някои от тези мумии се е съхранила косата и дори части от кожата. Заедно с умрелия в гроба се поставят и дарове във формата на керамични и каменни съдове, кремъчни оръдия и др. Подобно погребение днес може да се види изложено в Британския музей (EA 32751). То произхожда от Гебелейн и се датира от времето на културата Негада II (ок. 3400 г. пр. Хр.). С времето се забелязва стремеж тялото да се отдели от пясъка. Причината за това остава неясна. Открити са три гроба на деца от Мостагеда в Горен Египет, при които на главите им са поставени плетени кошове, защитаващи ги по този начин от пясъка. При други случаи, тялото е покриването с пръчки, от които се правят кошници. Така постепенно се достига до идеята за изграждане на гробно съоръжение. Първоначално то представлява само подредени дъски около тялото, но с времето се превръща в цял ковчег. Но щом тялото не е покрито с пясък, нищо не може да спре неговото разлагане. Това кара древните египтяни да търсят друг начин за съхранението му. При някои погребения, тялото е завито с кожа на газела или коза. Този метод, действително забавя разложението, но въпреки това не го избягва. През династичния период единствен пример на такова увиване с животинска кожа е погребение на млад мъж, известно днес като мумия Е от Деир ел-Бахри (DB 320). Тялото е поставено в овча кожа без да са извадени вътрешностите, на лицето му стои отвратителна гримаса, изразяваща ужас, а ръцете и краката са завързани. Датира се от края на XVIII династия. Съществуват множество мнения и спекулации по въпроса, станал дори обект на интерес от страна на съвременната американска филмова индустрия. Според някои изследователи, човекът е бил погребан жив, поставен в неизсписан, боядисан в бяло саркофаг (CM CG 61098), което би трябвало да е вид наказание. Никъде в текстовете не се споменава за подобно наказание или практика. Въпросът остава открит и до днес. Освен покриване с животински кожи, има открити примери на покриване на тялото с рогозки, но тяхното използване също не оказва положително влияние. Така, постепенно древните египтяни достигат до идеята за необходимостта от мумификация на тялото. Усъвършенстването на тази техника ще премине през множество етапи и ще отнеме столетия. Най-ранен пример за използване на мумификация, който е достигнал до нас, е ръка от гробницата на царя Джер в Ум ел-Каб (Абидос), открита през 1901 г. от Флиндерс Питри. Макар и разместена от първоначалното си място, ръката принадлежи към гробницата, а четирите гривни (JE 35054) открити по нея я датират със сигурност от I династия. За съжаление, ръката е изгубена, най-вероятно просто захвърлена в Египетския музей в Кайро и днес разполагаме само с гривните на владетеля. Следователно с началото на

династичната история на страната, древните египтяни вече използват мумификацията като средство за съхранение на тялото. Първоначално този метод вероятно е прилаган само по отношение на тялото на царя, но бързо придобива популярност и сред обикновените хора. От времето на II династия вече разполагаме с много примери на мумифицирани тела. Те се подлагат на изсушаване и повиване с ленени бинтове. Поставят се в поза хокер в дървен ковчег, снабден с малко гробен инвентар. Гробовете могат да имат правоъгълна или кръгла форма, като често над тях се издига каменна могила. В некропола в Саккара е открита мумия на жена, повита в 16 отделни ленени ленти. Ширината на тези ленти се запазва до края на Старо царство – 8 см. Въпреки този и други примери от времето на II и III династия, все още процесът на мумификация не е усъвършенстван до край. Причина за това, е че вътрешните органи не се изваждат от тялото. Обичаят те да се премахват е от началото на IV династия. В некропола в Медум се откриват ниши в гробната камера и съдове, в които да се поставят вътрешностите за съхранение. За съжаление, те са открити празни. Първите подобни съдове с поставени в тях вътрешности, принадлежат на царица Хетепхерес. В нейната гробница в Гиза е открита прекрасна алабастрова кутия за тяхното съхранение. Тези съдове са известни под името канопи. Обикновено са направени от глина или от камък, най-често алабастр. Капаците на канопите се изработват във вид на четиримата сина на бога Хор. Те са съответно: Амсет, изобразяван с човешка глава, а в съда се поставят стомаха и червата; Хапи с глава на куче, защитаващ малките органи, като далак, апандисит и други; Дуамутеф с глава на чакал, а в съда са поместени белите дробове; Кебехсенуф с глава на ястреб, в който се съхраняват черния дроб и жлъчката. Преди да се поставят в канопите, вътрешностите се измиват, изсушават и опаковат в ленени бинтове, потопени в натриев разтвор. Най-добре запазената мумия от времето на Старото царство е тази на Нефер, открита в Саккара през 1966 г. Често в популярната литература тя се нарича “най-ранната мумия”. Както вече видяхме това не отговаря на истината. Интересно е да се отбележи, че мумията вероятно не принадлежи на Нефер, а на Уатай, чието име е изписано върху дървена кутия, намерена до тялото. Грешката идва от името на собственика на гробницата, което е Нефер. Тя обаче притежава цели единайсет шахти, повечето от които са от времето на сина на Нефер. Уатай е изпълнявал длъжността “началник на тъкачите”. Тялото му днес е оставено както е намерено в шахта № 8 на гробницата. То е най-добрият пример за нивото на мумификация през Старото царство. Увито е в множество ленени бинтове, след което е покрито с мазилка (*stucco plaster*) от пръст, като особено внимание е обърнато на

гениталиите, които са добре моделирани. Върху пластира е изрисувано лицето на мъртвеца, очите, веждите и мустаците. Към тях е прибавена перука и изкуствена брада. Около шията на мумията е поставена широка огърлица от фаянсови мъниста, а целия торс е боядисан в зелено.

II. ОБЩЕСТВО

След като разгледахме древноегипетската представа за човека и основните етапи в неговия живот – от раждането до смъртта, идва ред да обърнем внимание на обществото – мястото където този човек живее. Във втората част на това изследване ще се спрем на древноегипетските градове, в частност домовете и столицата – т.е. мястото където живее древноегипетския владетел. По този начин ще можем да изучим градския живот в страната. След това ще надникнем в религията и народните вярвания, за да видим каква роля играят в ежедневието. Темата е пряко свързана и с изграждането на гробница, последния дом на всеки древен египтянин. Тук ще се спрем на развитието на архитектурата на гробниците и ще се опитаме да обясним принципите на древноегипетското изкуство, така характерно за страната. Всички тези теми постепенно ще ни отведат към най-важния въпрос – как функционира обществото в Древен Египет в рамките на държавната организация, икономиката и обществените отношения.

1. Градове и домове (урбанизация)

Информацията, с която разполагаме за градовете в Древен Египет е силно ограничена. Основната причина за това е изграждането на градовете от древността до съвременното на едно и също място. Долината на реката е тясна и остава малко място, където да могат да се построят населени места. Те задължително трябва да бъдат на възвишения, за да бъдат защитени от ежегодния разлив на Нил. По тази причина най-удобните места за изграждане на градове се използват още от времето на Древен Египет и на тяхно място днес съществуват модерни градове. Доказателство за това е древна Тива, която все още се намира неизследвана под основите на модерния Луксор. Друга причина за малкото информация, останала за жилищните постройки, е материалът, от който са изградени домовете. В Египет за жилищни постройки се използва най-вече кирпич. Той е направен от нилска глина и е най-евтиното средство за изграждане на дом. От него се правят тухли (на древноегипетски *dbt*, коптски *TWWB*, арабски *adobi*), които се изсушават на слънце и само в редки случаи се

изпичат. Както вече видяхме, в гробницата на везира Рехмире (ТТ 100), живял във времето на Тутмос III, е запазено изображение на изработването на тухли от кирпич. От малко езеро, двама работници изваждат нилска тиня, която се омесва със слама от друг работник. Готовия материал се пренася до трети, който с дървен калъп в ръце оформя глината в желаната големина тухла и я подрежда в редица, за да съхне на слънце. След като изсъхне тухлата е готова да влезе в употреба. Изработването на тухлите вероятно става непосредствено до строителния обект, където ще бъдат използвани. Често срещаната интерпретация, че египтяните си строят домовете от кирпич, а гробниците и храмовете от камък, защото не обръщат внимание на ежедневието си живот е невярна. Домовете се строят от глина, защото този материал задържа по-добре топлината и едновременно с това прави помещенията по-прохладни и удобни за живеене от камъка, който нагрят на слънце се превръща в пещ през летните месеци. Разбира се не бива да се пренебрегва и икономическия характер – направата на тухли е много по-евтина от докарването и обработката на камък. Следователно основната причина за избор на кирпича вместо камък за строеж на домовете е функционална и икономическа, и няма нищо общо с древноегипетските представи за задгробния живот. Съществена причина за малкото ни познания, свързани с градовете на Древен Египет е и слабия интерес, който има към тях по време на първите мащабни разкопки в Египет от края на XIX и началото на XX век. Пионерите в археологията насочват своето внимание най-вече върху пирамидите и гробниците в търсене на скъпи златни и сребърни артефакти. Първите изследвания върху градовете започват с изследването на Амарна в края на XIX век. Тогава са разкрити множество постройки със запазена височина на стените до метър. Липсата на консервация обаче довежда до това, че само за няколко години местното население разграбва кирпичените тухли и обработените каменни блокове и ги използва за градеж на близкото село. По този начин един от най-добре запазените градове от древността на практика престава да съществува. Думите, с които се назовават градовете в Древен Египет са ниут, деми и ухит (niwt, dmi, wHjt) като първата означава най-общо град. Втората, първоначално използвана за наименоуване на част от града, т.е. квартал, постепенно придобива значение на населено място. Етимологията на думата вероятно идва от dmi “докосвам” и би трябвало да се разбира като мястото, където корабът докосва земята, т.е. пристанище. Последната wHjt означава по-скоро малко населено място, ще рече – село. Детерминативът за град, (O 49 – по таблицата на А. Гардинер) е кръгъл знак с пресичащи се улици. Интересно е да се отбележи, че до днес не е открит египетски град с кръгъл план. Всички градове в

страната имат правоъгълен план или следват плана на терена, където се разпростира градът. Знакът, вероятно е дъвен и показва плана на първите градове в страната, когато е възможно да са били с кръгъл план по подобие на някои градове в Месопотамия като Мари и Вавилон (при Хамурапи). Броят на населените места, градове и села, в страната е неясен. Съгласно информацията, която получаваме от античните автори те са между 20 хиляди (Херодот, История II, 177) и 30 хиляди (Диодор, Историческа библиотека I, 31, 8) за времето между V и I век пр. Хр. Навярно броят им по тези данни е силно преувеличен. Градовете в Древен Египет могат да се разделят на няколко вида в зависимост от тяхното предназначение. На първо място е столицата. Често в египтологията вместо столица се предпочита термина “царския град”, защото съгласно древноегипетските представи столицата е мястото, където пребивава и живее царя. Втори по важност са градове областни центрове. Страната се дели първоначално на 36 нома, а по-късно на 42 нома или области (20 в Горен Египет и 22 в Долен), като всеки от тях има главен град, който играе ролята на столица на областта. В него е съсредоточена административната власт на района. Тук живее и областния управител. Пример за такъв град е древния Нехен (Ел Каб). Селището е имало овална форма с размери 390 x 400 м. и в него са живеели около 6 хил. души. Градът е бил обграден от стена с височина 10 м. и ширина 2, 7 м. Според съвременните изследователи, населението на Древен Египет живее главно в селските райони. Едва между 100 и 200 хиляди души обитават градовете. Големите градове в Египет са около 20, като във всеки от тях са живеели средно между 20 и 40 хил. души. В това число се включва и столицата на страната. Изчисленията на броя на жилищата в Амарна показват, че населението действително е било между 20 и 30 хиляди души, а в Мемфис и Тива – между 30 и 40 хиляди. Малките населени места, като Кахун, Едфу, Хиераконпол и Абидос са с население съответно 3000, 1800, 1400 и 900 жители. Спрямо големината на населените места, на следващо място са малките населени места и села с жители под 500 души. В зависимост от функцията си съществуват и други типове градове. Това са крепостите и т. нар. пирамидални градове. Крепости, на древноегипетски мену (mnw), се изграждат извън територията на страната или в близост до границата. Практиката да се строят градове-крепости ни е позната от времето на Средното царство, когато научаваме, че още при управлението на Аменемхе I в района на североизточен Египет са изградени серия от крепости, известни с общото название “Стените на владетеля”. Те трябва да се разглеждат като множество бойни кули, разположени шахматно с пряка видимост една от друга. Целта на тези

съоръжения е да спират безпрепятственото влизане и излизане от страната по известния крайморски път към Леванта, наречен “Пътят на Хор”. Най-много крепости са издигнати на юг в района на Нубия. Началото на тяхното строителство може да се търси още във времето на Старото царство, когато са играели роля на укрепени селища за работниците, изпратени за извличане на различни природни ресурси. От началото на Средното царство обаче, старите крепости са преустроени и са издигнати множество нови, с което е постигнат пълен контрол над Долна Нубия. Най-голямото строителство на такива градове се осъществява при управлението на Сенусерт III, когато в територията между I и II праг на реката са изградени цели 14 крепости.

Пирамидалните градове от своя страна представляват изкуствено създадени населени места. Целта им е да приютят архитектите и строителите на царската гробница (пирамидата). След приключването на строежа, в домовете се настаняват жреци и обслужващ персонал на храма, прикрепен към пирамидата на владетеля. Всички изброени видове градове ще бъдат разгледани поотделно. Най-ранните населени места, за които знаем, са от времето на 4000 г. пр. Хр. На север това са Меримде Бени Салима на около 25 км. северозападно от съвременен Кайро и Маади – на около 15 км. южно от Кайро. Най-добре проученият град от това време в Горен Египет е Хиераконпол (древният Нехен). Той се намира на 80 км. южно от днешния Луксор на западния бряг на реката. Градът е проучен от Джеймс Куибел и Фредерик Грийн между 1897 и 1899 г. Благодарение на тяхната работа е открит главния храм на града, в чийто депозиториум са намерени палитрата на царя Нар Мер, както и боздугана му и този на царя Скорпион. От 1967 г. в района работят Уолтър Фаерсървис, Майкъл Хофмън и Рене Фридмън, които локализират древния град и изследват неговите размери и план. Става ясно, че градът е с размери 2,5 км. по оста север – юг и около 3 км. – изток-запад. През този ранен за историята на Египет период, в него са живеели около 2 хиляди души. През Старото царство големите градове в страната са около 17 на брой, като тяхното население вероятно е било от около 30 до 40 хил. жители. За сравнение в град Ур в Месопотамия през IV хилядолетие живеят около 24 хил. души, а през III хилядолетие – 34 хил. Малките градове в Египет вероятно са с около 3 хил. жители.

Изворите, с които разполагаме за възстановяването на древноегипетския дом са: археологичен материал от разкопки в градовете; глинени или дървени модели, които се поставят в гробницата; изображения в частните гробници, най-вече за времето на

Новото царство. Според материала, от който са направени домовете в Египет биват дървени (главно от акация, папирус и палмово дърво); глинени (от неизпечени кирпични тухли) и къщи, направени от камък. От времето на преддинастичната култура Бадари (5000 г. пр. Хр.), домовете са с кръгъл план и размери 2, 5 – 3 м. в диаметър (Матмар). От културата Негада I такива жилища са засвидетелствани в Хегамиуа с диаметър 2 м. Първата правоъгълна постройка е открита през 1979 г. в Хиераконпол (3700-3600 г. пр. Хр.). Тя се състои от едно помещение с размери 4 x 3,3 м. При културата Бадари и Негада I и II жилищата са направени от плетени пръти и рогозки, които се измазват с глина. Домовете са частично вкопани в земята. От времето на Негада III постепенно навлизат кирпичените тухли, сушени на слънце. Те бързо изместват другите материали и се налагат като най-често използваната суровина за направа на домове. Глинените и дървени модели на къщи се срещат от времето на Средното царство. Намират се в гробниците и са с неясно предназначение. Интересно е да се отбележи, че практиката да се поставят модели на домове като гробен инвентар се среща в много култури още от времето на неолита. Тяхната интерпретация варира от магическа функция до детски играчки. Най-добрият представител на подобни макети на къщи в Египет е от гробницата на Мекетре (ТТ 280) в западна Тива от времето на Ментухотеп III. Той представлява дървен модел с размери 84 x 42, 5 см., който в момента се съхранява в музея в Ню Йорк. Разполагаме с едноетажни и двуетажни модели на къщи. Едноетажните са с двор, колони, навес и плосък покрив, който вероятно също е използван (Caigo 1906/38970). В повечето случаи едноетажните модели имат само по три помещения, без преддверие. Съществуват и едноетажни модели със сводест таван, изграден от тухли. Двуетажните модели също са с плосък покрив, а стълбата, която отвежда до втория етаж се намира в двора в дясно или ляво от входа (Caigo 38969). Фасадата на моделите е боядисана в бяло, а ъглите на къщата и вратата – в червено, по подобие на това, което ни е известно от Деир ел-Медина (виж по-долу). От времето на Средното царство в Елефантина се е запазила къща известна като Н 70. Тя може да се счита за типичен представител на жилищата от това време. Намира се в близост до светилището на Хека-иб и се датира в края на XII или началото на XIII династия. Размерите на къщата са 7 x 12 м. Състои се от основно помещение, в което има четири колони, поддържащи дървения покрив. В това помещение, което е най-голямото (6 x 8 м.), се намира огнището, следователно то е играело ролята на дневна и кухня. На една от стените е изградено стълбище, което води до покрива. Под стълбите има складови помещения. В югозападния ъгъл има помещение с неясно

предназначение. Според някои изследователи там са се държали животни. В северозападния ъгъл се намира помещение с една колона. Тук е открито детско погребение, а стаята се интерпретира като спалня. Не е ясно какъв е бил статута на хората живяли в това жилище, но по неговия размер може да се твърди, че те са притежавали средно състояние. През периода на Новото царство най-добре запазените къщи са домовете в селището Деир ел-Медина. За разлика от тези в Амарна, домовете тук са изградени от последователни помещения, които образуват редица по една ос. Домовете в повечето случаи са залепени един за друг и рядко имат разстояние помежду си. Често стената на единия дом е стена и на другия. Домът започва от централната улица, а последната му стена при кухнята е стената на самото селище. Къщите са измазани отвън и отвътре с бяла мазилка, а ъглите и вратата – с червена. Често по вратата има надписи в йератика, които упоменават собственика на къщата. Стените са изградени от камък и тухли, без основи. Стената започва с местен варовик до височина 2 – 2, 5 м. и продължава със сушени на слънце тухли. Височината на таваните в тези домове варира от 3 до 5 м. Нивото на къщата е с 40-50 см. по ниско от това на улицата и домовете частично са вкопани в земята, което позволява поддържането на постоянна температура – хлад през лятото и топлина през студените месеци. Подовете на дома са от трамбована пръст, най-често покрити от рогозки. Вратите са направени от дърво и винаги се отварят навътре. Те са разположени една срещу друга през улицата. Домовете имат между четири и осем, понякога дори и десет помещения. Средната квадратура на домовете е 72 м², като най-големите достигат 120 м², а най-малките 40 м². Първото помещение се е използвало като вход (или антре). От входната врата са изградени две или три стъпала, които достигат до пода му. Изследванията показват, че големината му варира между 8 и 24 м² в отделните домове. В него е разположено изградено от тухли и покрито с рогозка стъпаловидно светилище или легло, до което се достига посредством три стъпала. Леглото е с размери 170 x 80 см и височина 75 см. Наличието на леглото, често наричано в науката „*enclosed bed*” или “*lit clos*”, води до множество интерпретации и разногласия в египтологията. Според някои изследователи това е култовото място на дома, където е съсредоточен религиозния живот на семейството. В подкрепа на това твърдение е наличието на предмети с ритуален характер като стели, лъжливи врати, жертвеници и статуетки на божества (най-често на бога Бес) и предци на семейството. Други изследователи виждат в това помещение спалня, където собственикът на дома може да си почива на прохладата, близо до входната врата. Второто помещение в домовете в Деир ел-Медина е най-голямото. Размерите му са между 14 и

26 м². Това е и най-високото помещение в дома. За поддържане на високия таван е поставена дървена подпора (колона), лежаща върху кръгла каменна плоча. Плочата не позволява на колоната да потъне в земята под тежестта на дървения таван. Помещението често се нарича дневна или хол, защото тук се открива кирпично легло (диван), изградено на 20 см. над пода. Разликата във височината на тавана на това помещение и съседните дава възможност за поставяне на прозорци в горната част на стените. Прозорците са възможни само по посока на оста на разгръщане на дома, защото както стана ясно в повечето случаи домовете са залепени един за друг. Прозорците са с малки размери и винаги разположени близо до тавана. Причината за това е да не навлиза прах и пясък в дома, както и слънцето пряко да не огрява вътрешните помещения. Ролята на прозорците е сведена само до пропускането на светлина в дома. Стените на второто помещение почти винаги са оцветени. Украсата представлява бяла мазилка най-често до височина от 90 см. Както в първото помещение така и тук се поставят култови предмети. Това са малка стела, лъжлива врата или статуя на божеството (или предците), почитани от семейството. Тези предмети се поставят в малка ниша, издълбана в стената. Подобна ниша е открита в дома на скулптура Иму (NE13) с размери 25 x 35 см. и дълбочина 28 см. Този размер напълно съвпада с откритите повече от седемдесет стели от различни населени места из цялата страна, повечето от които от Деир ел-Медина. Следващото помещение вероятно е използвано за спалня. Стените тук рядко се украсяват. Между двете помещения се помества малка стълба, която отвежда до покрива на дома. Последното задължително за всеки дом помещение в дома е кухнята, в която основен елемент е огнището. То е направено от глина и има цилиндрична форма. Таванът на кухнята е направен от слама или тънки клони, което позволява добра вентилация на дима и горещия въздух от пещта. В някои от домовете в Амарна, кухнята се намира на втория етаж, директно под открито небе. В Деир ел-Медина подобно помещение не се открива. Някои от богатите домове притежават и други помещения, използвани най-вече за спане на прислугата и за склад. Между отделните стаи няма врати. Навярно те са били отделяни едно от друго чрез завеси или без каквато и да е преграда. Всяка къща притежава едно или няколко подземни помещения, вкопани в земята, използвани като складове за съхранение на хранителни продукти. Таванът на домовете е плосък с дебелина 10 – 20 см., изграден от дървени дъски. Както в Амарна, така и тук дъските се поставят върху дебели дървени греди, с които завършват стените. Дъските се подреждат плътно една до друга, а където е било необходимо са и измазвани с тънък слой глина, за да станат равни. Като се има

предвид, че селището притежава само една улица, то най-вероятно таванът е използван за предвижване между отделните къщи. Освен това на него е можело да се събира цялото семейство, където да се храни или дори да спи по време на горещите летни дни. Възможно е на таваните да са отглеждани и домашни животни, най-вече различни видове птици, каквато е практиката в селските райони до ден днешен. Интериорът на къщите на голяма част от населението се състои от малко мебели. Както вече бе споменато, подовете на къщите са направени от трамбована пръст. Върху нея са поставяни плетени рогозки от тръстика и плат. Рогозки са стояли и на прозорците за да спират навлизането на прах и пясък. Стените, като че ли са голи и единствената украса е в преддверието и главната стая, наричана хол, където в ниша са поставяни статуетки на божества и предци. По правило древните египтяни се хранят и седят на земята. По тази причина рядко се откриват маси за хранене. Намерените маси са ниски, което позволява седенето на земята. Такава е масата от гробницата на Ха (S 8432), която е висока едва 32 см. Направена е от тръстика. Откритите столове и табуретки са сравнителна рядкост. Табуретките са направени от обикновено рисувано дърво (S 8511) или от абаносово дърво с орнаменти на позлата и слонова кост (S 8509). Някои от тях са могли и да се сгъват, което предполага тяхното носене извън дома. Украсата им включва различни цветове, като най-често те са бяло и черно, както и множество инкрустации от дребни парчета слонова кост. Един от най-добрите образци на подобни табуретки днес е в Британския музей (EA 2472) и се датира от времето на XVIII династия. Височината ѝ е 37, 5 см. и се състои от дървена рамка със залепена към нея животинска кожа за седалище. Тъй като кожата обхваща само края на рамката, се предполага, че е била използвана и малка възглавница за допълнително удобство. Столовете от своя страна са с ниски крачета и високи облегалки. Царските столове винаги имат облегалки и за ръцете, за разлика от столовете на висшата класа. Отново както и табуретките, столовете са направени от абанос и позлата. Най-добрият пример за подобен стол от времето на Старото царство е стола на Хетепхерес (JE 53263). Блясъкът на Новото царство личи от стола на Тутанхамун, изработен от абанос, злато, слонова кост и фаянс (JE 62030). Безспорно най-голямо впечатление оставя златният трон на Тутанхамун направен от дърво, злато, сребро и стъклена паста. Краката на трона са във формата на лъвски лапи, а на облегалката е изобразен самият владетел със съпругата си (JE 62028). Прекрасно запазения стол от гробницата на Ха показва каква е модата през Новото царство сред висшата класа. Столът е с височина 91 см. и широка седалищна част. Изработен е от дърво, което е допълнително изрисувано. Седалището е

направено от плетена тръстика, която вероятно леко е пружинирала превръщайки стола в удобна мека мебел. Краката са във формата на лъвски лапи (S 8333).

Откритите ложета и легла в тайника на Хетепхерес и гробницата на Тутанхамун показват, че владетелите предпочитат да спят не на земята, а на специално направени легла. Те са изработвани от дърво с позлата. Крачетата имат различна височина. Леглото на Хетепхерес е високо едва 21 см. (JE 53261) докато Тутанхамун има легло с височина 40 см. (JE 62014). Големината на леглата е впечатляваща: на Хетепхерес – 178 x 97 см.; на Тутанхамун – 185 x 90 см. От друга страна обикновеното население като че ли спи на рогозки директно на земята. По-изтъкнатите велможи също са притежавали легла, направени от дърво и боядисани в един цвят (леглото на Мерит от гробницата на Ха – S 8629). Личните вещи и ценните предмети са се съхранявали в малки ракли и сандъци, изработени от дърво с различни орнаменти. Открито е ковчето на Хетепхерес, в което тя е съхранявала своите гривни (JE 53265). В гробницата на Ха е открито дървено сандъче, в което жена му Мерит е държала перуката си (S 8493) и прекрасно изрисувана ракла с винетки от Книга на Мъртвите, в която са стояли стъкленици, съдържащи парфюми и благовония (S 8212). Подобно сандъче от тръстика (EA 2561) е служило за съхранение на женска перука от времето на XVIII династия, днес изложена в Британския музей (EA 2560). Малък сандък пък е побрал личните инструменти на Ха, с които той си е служил като архитект (S 8378). Освен откритите по време на разкопки артефакти, причислявани към интериора на дома, информация за вещите в древноегипетската къща получаваме и от един уникален остракон. Става въпрос за остракон № 25670, днес съхраняван в музея в Кайро, на който собственик на дом в Деир ел-Медина моли своя съсед да наглежда къщата му докато той отсъства по работа. За да няма обвинения в последствие той отбелязва на остракона имуществото, което оставя в дома си:

„Да те информирам за вещите, оставени от мен в селището; три хар ечемик, една и половина хар емер; 26 снопа лук; две легла; дрехи; две кресла за мъже; два сгъваеми стола; един сандък; една украсена кутия; табуретка; два хромелни камъка (?); една кутия; два стола; два сгъваеми стола от дърво; една кошница с боб, (равняваща се на) 3 хар; 12 тухли натрон; две парчета мебели-икер; една врата; две парчета от нарязано дърво; две жертвени маси; една малка жертвена маса; един хоросанов и два меджайски съда. Това е, което заедно с Пашед и жената Шеритре е записано.

Следващо дело за Шеритре: Моля, позволи на Аменемуи да живее в моята къща, за да я пази. Моля, пиши ми за твоето състояние“.

2. Столицата и царският дворец

Древен Египет не притежава само една столица. През изследвания период, от възникването на Египет до края на Третия преходен период, столица на страната са били няколко града. Местонахождението на столицата е завесило от политическата обстановка в страната, промяната в климата и желанието на владетелите да са близо до родните си места или да покажат връзка с предходните царе. От гледна точка на хронологията, столици на страната от възникването ѝ до 30 г. пр. Хр. (включването на Египет в рамките на Римската империя) са били последователно: Белите стени (по-късно Мемфис), Хераклеопол, Тива, Ити-тауи (в района на Мемфис), отново Тива, Амарна, Пер-Рамзес, Танис, Бубастис, Сайс и Александрия. За съжаление, голяма част от тези градове все още остават неразкопани.

Царският дворец

В египетския език съществуват няколко думи, които се отнасят към двореца на владетеля. Това са: *pr-niswt* – “дом на царя”; *pr aA* – букв. “великия дом”; *aH* – “дворец”; *stp sA* – букв. “избрана защита, дворец” и *Xnw* „вътрешност, столица”. Според Олег Берлев първият термин *pr-niswt* има две значения: дворец като сграда и царското стопанство въобще. От друга страна *pr aA* – е конкретното наименование на дома на владетеля, т.е. дворец. В него се намира известната от множество текстове “зала за аудиенции” или често наричана “колонна зала” (*DAdw*- ‘audience hall’ - FD.319). Тук е и тронната зала (*xntj* – ‘principal of offices’ – FD. 194), мястото където владетелят посреща гости при своите аудиенции. Със следващите два термина *aH* и *stp- sA* се обозначава царския дом, мястото където владетеля живее, неговите покой. С такова значение *stp- sA* започва да се употребява едва от времето на Средното царство. Последният термин (*Xnw*) назовава не толкова двореца на царя, а столицата или по-точно мястото, където в момента се намира владетеля. Етимологията на думата за тронна зала е показателна. Думата идва от “преден, който е отпред”. Ще рече, че тронната зала е най-важната в двореца. Тя се противопоставя на термина “задна част”,

където са разположени сервизните и складови помещения, обитавани от служителите на двореца.

Съществена част от двореца на владетеля е неговия харем. Това е мястото за забавление на царете и тяхното семейство. Трябва веднага да се уточни, че не става дума за харем от типа на мюсюлманските представи. Харемът в Древен Египет включва в себе си както жените и наложниците на фараона, така и тяхната свита, множество танцьорки и певци. Интересно е да се отбележи, че охраната на харема не се състои от евнуси, което доказва различния му характер.

Освен в столицата, царят притежава дворци или резиденции из страната, където може да отсяда по време на посещенията си по различни поводи. Такива резиденции са засвидетелствани от времето на Старото царство в т. нар. Припирамидални градове. Тук царят идвал за да инспектира строежа на гробницата си и вероятно отсядал в продължение на няколко дни. Именно с такава цел е построена резиденция за царя Джедкаре Исеси (V династия) от главния архитект Сенеджем-иб Инти. Резиденцията е с размери 126 x 63 м., носи името *“Лотусово цвете на Джедкаре”* и се намира в Саккара-Юг близо до пирамидата на владетеля. По време на Средното царство знаем името на един от дворците на Сенусерт I в Тива, който носи многозначителното име *“Сенусерт наблюдава първичния хълм”*. Навярно резиденцията е построена за нуждите на царя по случай провеждането на празник в района. Когато владетелят посещавал някой отдалечен район, е отсядал в дома на местния управител. За това свидетелстват огромните размери на домовете на някои управители. Такива резиденции са открити от времето на Средното царство в Абидос, Бубастис и оазиса Дахла.

Най-добре запазеният царски дворец от времето на Древен Египет е Малката. Дворецът принадлежи на Аменхотеп III и е построен в последните години от неговото управление. Като причина за строежа, в текстовете се споменава празнуването на първия му сед фестивал (30 година на управление). Дворецът се намира на западния бряг на реката при Тива, южно от заупокойния храм на Рамзес III – Мединет Хабу. В древността Малката е носела името гр НАј *“Дом на ликуването”*. Съвременното наименование идва от местния арабски диалект и се превежда като *“място, където се намират неща”*. Районът, избран за дом на владетеля е крайно необичаен. Би трябвало резиденцията да се издига, както на досегашните царе, южно от Карнак. Въпреки това по неznайни причини Аменхотеп III избира западния бряг на реката. Вероятно разгадаването на причините за избор на това място ще отговарят на въпроса, какво всъщност се е случило по време на Амарна. Както Амарна така и местността Малката

не е била използвана по-рано. Имаме сведения само от праисторическо време (LA III, 1173). Според Ханс Гьодике причината за избор на Малката се крие в странно заболяване на владетеля или на факта, че по това време е засвидетелствана епидемия от чума в Двуречието. Гьодике смята, че Аменхотеп III избира това усамотено място, далеч от града, за да се предпази от епидемията. По тази причина, са изработени и огромния брой статуи на богинята Сехмет, които са били поставени около резиденцията със защитна цел.

3. Обща представа за храма и жречеството

Безспорно, най-добре запазените постройки от времето на Древен Египет са храмовете. От епохата на Птолемеите в района на Горен Египет до днес са се съхранили великолепни представители на храмовото строителство. Такива са храмовете в Едфу, Есна, Ком Омбо и Дендера. В района на Древна Тива, столицата на Египет по време на Новото царство (днешен Луксор), са запазени и заупокойните храмове на царете от XVIII, XIX и XX династия, които се намират на западния бряг на реката и храмовете, посветени на бога Амун в Карнак и Луксор, на източния бряг на реката. От цитирания вече текст от *Поучението за Мерикаре*, разбираме каква е причината за съществуването на храмовете и светилищата в Египет:

“Съгради той (Творецът) светилище около тях (хората) и плачат ли, той ги чува!”

Следователно храмът, в представите на древните египтяни, е “обиталище на бога, модел на Египет и света, остров на реда в океана от хаос”. Освен това той играе изключителна роля в страната, защото е средище и на местната администрация. В храмовете се записвали имената на новородените деца, в тях се завеждали искове, водели се отчети, свързани с плащането на данъци и не на последно място, към тях се изграждали *Домове на живота*, където се обучавали писари, преписвали се и се създавали книги. На пръв поглед всички тези действия изглеждат чужди на идеята, че храмът е място, където богът живее, а хората имат възможност да се срещнат с него. Това обаче не противоречи на древноегипетските представи, за които не съществува

разлика между религиозния и обществен живот. В Древен Египет няма разграничение между църква (в смисъл на религия) и държава. Начело на държавата е владетелят, който е син на твореца, бог в плът и първи жрец. Той е единственият, който може да контактува с божествата и който може да им поднася жертви. От тук и всички дела, касаещи държавата, са свързани и с храма. Това е видно от титлите, които носят голяма част от жреците. Те често заемат високи постове в рамките на храма, като първи жрец на Амун или други, но едновременно с това изпълняват и задължения в рамките на държавната администрация. Като големи административни центрове, храмовете постепенно натрупват голямо количество имущество, което на моменти дори може да си съперничи със царското стопанство. От времето на Рамзес III (XX династия), разполагаме с данни за имуществото на някои от големите храмови комплекси, записано в папирус Харис I. Храмът Карнак, например, притежава 81 322 човека, в това число жреци, лоджари, ловци, администрация и работници. Освен това негова собственост са още: животни – 431 362; градини – 433; полета (в акри) – 591 320; лодки – 83; работилници – 46; населени места – 65. За съпоставка, храмовете в Хелиопол и Мемфис притежават съответно: хора – 12 963 и 3 079; животни – 45 544 и 10 047; градини – 64 и 5; полета (в акри) – 108 973 и 6 919; лодки – 3 и 2; работилници – 5 и нито една в Мемфис, и населени места – 103 и само 1 за Мемфис. Данните са впечатляващи и показват до каква степен храмът, като стопански и административен център, оказва влияние в Древен Египет. В науката съществуват множество опити това храмово стопанство да се възприема като противопоставящо се на царското стопанство, което да е предизвиквало вътрешно държавни конфликти и борба за власт. Подобно тълкуване обаче не се подкрепя от изворите и като цяло противоречи на древноегипетския светоглед.

4. Дом за вечността (гробницата)

Думите, които се използват за гробница в древноегипетския език са: из, махат, мер (iz; maḥat; mr; qrst) или по общото пер нехех (pr nḥḥ) – дом на вечността. Право да си строят гробници в страната имат всички. Разбира се, по-състоятелната част от обществото строи големи гробници, които често се превръщат в цели комплекси, включващи гробницата на собственика, гробници на цялото му семейство и самостоятелен храм. Честа практика е владетелят да обезпечавя строежа на

такива съоръжения като изпраща царски работници и осигурява гробния инвентар. Подобни случаи са засвидетелствани през цялата история на Египет, като причината за тази милост от страна на царя е неговото задоволство от службата на даден велможа. Навярно този акт служи и като пример за останалите сановници, които се стремят да бъдат лоялни към владетеля и стриктно да изпълняват неговата воля, за да могат да получат същото отношение. От друга страна, слабоимотните жители, също правят за себе си гробница, която е несравнимо по-елементарна, следователно и далеч по-евтина. В случаите, когато някои няма средства да си построи дори такава гробница, то велможата при когото е работил или местният управител финансират изграждането на такава. Именно подобни прояви характеризират до голяма степен древноегипетската цивилизация. Задължение на имотния е не само да изгради за себе си и семейството си последен дом, но и да осигури необходимия гробен инвентар за служителите си, които не могат да си го позволят. Следователно можем да заключим, че изследвайки размера на гробницата, броя помещения, качеството на украсата и количеството гробен инвентар, можем лесно да разберем мястото, което е заемал собственика на дадена гробница в древноегипетското общество. Разбира се, обратното важи с пълна сила: заемащият висока позиция в държавната администрация велможа би следвало да притежава и адекватна на мястото му в обществото гробница. Характерна черта на древноегипетското общество е ранното приготвяне на последния дом. Множество примери показват, че още в средна възраст хората избират място и започват да изграждат или издълбават своята гробница. Изработването ѝ изисква време, тъй като не е достатъчно да се извоюва самото пространство, а то трябва да бъде декорирано съгласно каноните на изкуството. Следващ етап от приготвянето на гробницата е изработването на погребалния инвентар, който също изисква време и не малко средства. Всичко това е карало древните египтяни от рано да се приготвят за неизбежното. За съжаление, не разполагаме с точни данни за времето, което е било необходимо за построяването на една гробница. То зависи, както от големината ѝ, така и от броя работници, които я строят. Изграждането на гробниците следва предварително направен от архитектите план, който е записван на папирус. За съжаление, подобни документи, с редки изключения, не са запазени. Наличието на планове на вътрешните помещения на гробниците и на целия некропол вероятно са съществували, което е предпазвало строителите от нежелателно проникване във вече съществуваща по-ранна гробница. До нас са достигнали плановете на две царски гробници: Рамзес IV и Рамзес XI (виж глава I, 7), както и на една частна гробница.

Последният е открит върху остракон от музея в Кайро (JE 66262), намерен в Тиванска гробница № 71. Гробницата в Древен Египет има две основни функции. Първата е свързана със защита и съхранение на тялото на собственика. Тази функция се изпълнява от подземните помещения и най-вече гробната камера на гробницата. Входът към подземните помещения винаги е запълнен с цел затрудняване на достъпа до тях. Често той е скрит или се намира на необичайно място, като допълнителна застраховка от евентуално ограбване. Втората функция на гробницата е да запази паметта за покойника. Целта се осъществява чрез изграждането на надземната част на гробницата. Тя е предназначена за близките на мъртвеца, които могат да посещават тази част, да носят дарове по време на различни религиозни или семейни празници. Тази част от гробницата често се възприема като параклис, т.е. място за поклонение, за контакт с мъртвеца и място за поднасяне на жертви. За да се помни името на мъртвеца, то е изписано на входа на самата гробница. Честа практика е около входа или веднага в първото помещение на гробницата, да се изписва биографичен текст, който да напомня на живите за делата, извършени от собственика на гробницата. Двете части на гробницата представляват различни светове. Подземните помещения на гробницата с тялото на погребания са света на боговете, мъртъвците или най-общо казано светът на отвъдното. От друга страна, надземните части показват света на живите. Изображенията тук са свързани с живота на собственика, погребалната процесия и процесия от близки на мъртвеца, които посещават гробницата, за да дадат дарове. Следователно древноегипетската гробница е място на контакт между тези светове, които функционират в симбиоза. Тази идея е добре илюстрирана в текст върху саркофаг от Птолемейския период:

*“Ти си влязъл в своята гробница в мир. Твоят гроб е вечността!
Място на възсияване и почивка за твоето благородно тяло,
място за получаване на дарове и жертви за твоето Ка,
твоя истинска съкровищница...”* [Саркофаг на Хоремахет]

6. Корабоплаване и транспорт

Древноегипетската държава е държава амфибия. Основната пътна артерия е реката Нил, която протича през страната от юг на север. По време на ежегодния разлив голяма част от обработваемите площи и изобщо пространството за живеене се залива от вода и се превръща за няколко месеца в огромно езеро, предвижването по което е

възможно само с плавателни съдове. По тази причина корабоплаването е силно развито и основополагащо за страната. Тук трябва да се добави и факта, че всеки строителен проект, който е зависел от преноса на товари, като специални породи камък или дървен материал, задължително ползва воден транспорт. Следователно без корабостроенето и добрите познания за плаване е било невъзможно да се завърши нито един от грандиозните строежи в Древен Египет.

Благодарение на ниския релеф и плавното придвижване на реката тя може да се използва за движение в двете посоки: по течението – на север и срещу течението, нагоре т.е. на юг. Скоростта на течението през по-голямата част от годината е едва 1 възел (ок. 1, 853 км) в час, а по време на разлива на реката достига до 4 възела. Плаването срещу течението е улеснено от духащият почти през цялата година северен вятър. Изчисленията показват, че пътят от Асуан до Гиза, т.е. по течението на реката се взема за около 10 дни. Обратният път, срещу течението, навярно отнема двойно повече време. От времето на Негада II са първите доказателства на изработването на лодки от дърво. Предпочитаният материал за тяхната направа е кедровото дърво, което е доставяно в страната от района на Източното Средиземноморие. Това, разбира се, оскъпява тяхната направа и те са били предназначени главно за владетеля или за превозването на статуи на божества. Същото се отнася и за употребата на бор и кипарис, които също са използвани за направата на свещени ладии. Далеч по-евтин материал за дървени лодки е акацията, която притежава добра плаваемост и е изключително здрава. Както споменава Херодот, навярно тя е предпочитана, когато се строят товарни кораби, предназначени за превозването на тежки товари (Херодот II, 96). От това време за пръв път се появява и т.нар. сърповидна лодка, която вече не е с плоско дъно. На кърмата ѝ се поставят кабинни от по едно или две помещения за екипажа. Трудно е да се каже по какъв начин са били конструирани плавателните съдове през тази далечна епоха. Кил, както през цялата история на мореплаването в Египет липсва. Предполага се, че дъските на палубата са били прикрепени една за друга с цапфи както при по-късните модели.

В края на културата Негада III и началото на Ранното царство за пръв път се изобразяват лодки с платна. Това нововъведение ще се окаже от първостепенно значение за развитието на корабоплаването в Египет. Най-ранното свидетелство за употреба на платно е релеф от каменна кадилница от Кюстул в Нубия. На него е изобразен нов вид лодка със силно извита носова част, ниска мачта, разположена близо до носа и правоъгълно платно. Такелаж и гик не са изобразени, но няма как да не е

имало. Лодката силно наподобява на тази, изобразена върху дървена дъска от Абидос от управлението на царя Хор-Аха, която обаче е без платно. Произходът на платното се търси от отделни изследователи в района на Нубия или Месопотамия, но въпросът остава открит. Размерите на лодките през Ранното царство отново са в границите между 15 и 18 метра, както научаваме от плавателни съдове, поставени в гробниците на частни лица в некрополите в Абидос, Саккара и Хелван. През 1991 г. Дейвид О'Конър откри 12 запазени лодки в Абидос от времето на I династия, които обаче все още не са напълно изследвани.

Информация за това как са изглеждали корабите през Старото царство получаваме от множество релефи в частните гробници, релефите от заупокойния храм на царя Сахуре (V династия) и откритата ладия, южно от пирамидата на Хуфу в Гиза. В действителност ладията на Хуфу са две, но едната е оставена в леглото си, така като е открита. От *Палермския камък* научаваме, че бащата на Хуфу – Снофру заповядва построяването на кораб с размери 100 лакти (52, 5 м.), който е най-големия кораб, известен ни от времето на Старото царство. Дължината на ладията на Хуфу 43, 4 м., ширина на бимса (напречна корабна греда, която дава максималната ширина на съда) – 5, 9 м, а височината на борда 1, 78 м. Водоизместимостта му е 45 тона. Палубата е направена от дълги дъски, здраво захванати към напречни ребра и една за друга чрез цапфи – плоски дървени езичета, изработени да съвпадат точно на предварително изрязаните жлебове. Ладията няма кил и би трябвало трудно да се задържа на водата, но това е общ проблем за всички плавателни съдове в Египет. Направена е с голяма извивка към носа и назад към кърмата. Изчисленията показват, че едва 32, 5 метра от кораба са били в досег с водата или по 5 метра от към носа и кърмата са били постоянно във въздуха. За да се предотврати разцепването на кораба от собствената му тежест, древните майстори са използвали изключително нововъведение като са поставили тежки напречни греди на нивото на палубата, които са поддържали извитите форми на кораба. Друг метод за справяне с проблема на извитите части на корабите е прикрепването на дебело въже между носа и кърмата, което играе ролята на тетивата при лъка, като осигурява стабилност на висящите във въздуха части и едновременно с това гъвкавост по време на плаване. При необходимост въжето е допълнително усуквано, с което се постига по-голяма здравина. Подобно конструктивно решение е изобразено в заупокойния храм на Сахуре в Абу Сир от V династия. Вероятно този тип кораби са предназначени за плаване по море и трябва да се идентифицират с наричаните Бибълски или Критски (kbn.t ; kft.w) кораби. Името им произхожда от

мястото, от където е донесен кедровия материал или от стила, по който са направени. Като цяло корабите предназначени за плаване по море са с по-дълго и тясно тяло и завършват отвесно, което дава допълнителна стабилност.

На палубата на кораба на Хуфу е прикрепена мачта, изработена във формата на папирус. Към нея е построено помещение за капитана и 10 гребци – по 5 от всяка страна. На кърмата стоят още двама гребци, които командват руля и направляват ладията. Платното на кораба е с квадратна форма. Ладията на Хеопс навярно никога не е плавала и ролята ѝ е само символична, свързана със задгробното пътешествие на владетеля. Въпреки това, изследванията показват, че тя притежава плаваемост и е модел на реална ладия, която се е използвала за предвижване по реката. Ладия с близки до тези размери ни е известна от времето на VI династия. В биографията си Уни ни споменава за строеж на ладия с дължина 31, 4 м. и ширина 15, 7 м. В този случай тя е използвана за пренасянето на голям каменен блок. Строежът на кораба приключва само за 17 дни. От времето на Новото царство са ни известни и по-големи съдове за превозване на каменни блокове и обелиски. При управлението на Тутмос I (XVIII династия) за пренасянето на обелиск от Асуан до Карнак е построена ладия с дължина 63 м. За превозването на обелиските на Хатшепсут пък е била нужна ладия с дължина цели 82 м.

Благодарение на ладията на Хуфу е възможно да изведем основните характеристики на плавателните съдове през Старото царство. Всички те имат плоско дъно без кил. Носът и кърмата са силно извити и по този начин повдигнати над водата, като изображенията показват, че кърмата се намира по-високо от носа. Централната част на дъното е в досег с водата и се намира почти хоризонтално на нея. Палубата е плоска, направена от дъски, които могат да бъдат премахвани, за да може гребците да заемат своите места. С други думи те стъпват директно върху скелета на кораба, като само главите им се подават над нивото на палубата. Корабите от периода имат една мачта, на която е прикрепено едно платно. Мачтата е изнесена в предната част на палубата. За кратко се появяват кораби с едно платно, но двойна мачта (често наричана биподна мачта). Те не бива да се бъркат с двумачтовите кораби, които не се използват в Древен Египет. Двойната мачта представлява два дълги пръта, закрепени отделно за палубата, но обединени на върха си, като по този начин играят ролята на една мачта. Причината за тяхната поява, е да се намали напрежението в единичния прът при

използването на платното по време на вятър. Чрез това нововъведение, плавателния съд остава стабилен и няма опасност от счупване на мачтата. Този тип съдове е характерен за мореплаването в Южна Америка. В Египет те имат кратка история, която започва с началото на V династия и завършва с края на VI. След това време кораби с двойна мачта не се срещат. Мачтата е укрепена посредством въжета, които се завързват за най-горната ѝ част и за кърмата. От V династия насетне мачтата се подсиурява и от пети отпред и отзад, които са закрепени към скелета на кораба, а в някои случаи директно за палубата и дават допълнителна здравина.

Независимо дали е използвана единична или двойна мачта, платната и при двете се закрепват на рейки, които могат да бъдат повдигани и сваляни посредством въжета. Формата на платното през Старото царство е квадратна или правоъгълна. То винаги е хоризонтално, а не както в по-късно време вертикално, и често е украсено в различни цветове. Платното е снабдено с въже, свързващо го от към страната на вятъра с носа, което позволява поддържането на правилен ъгъл при плаване по вятъра. Тежестта на гика (долната рейка) се поема от въжета, които се прикрепват към средата на мачтата. Като цяло гикът е по-близо до задната част на кораба. Фаловите се държат със серия от въжета към кърмата на кораба. Броят на въжетата далеч надхвърля необходимото и днес изследователите не могат да намерят адекватен отговор за тяхната употреба. Вероятно те са използвани като допълнителна опора на мачтата или за поддържане на кърмата. Корабите се управляват от едно или две насочващи весла, които се държат в ръка от кормчията. Променяйки ъгъла на веслата той (или те, ако са двама) променят курса на кораба. При акостиране, корабите най-често са завързвани с въжета от към носа и кърмата за пристанищни колове. Използвани са и котви, които са във формата на пресечен триъгълник с дупка в затъпения край.

През периода на Средното царство се появяват значителни нововъведения в корабостроенето. Ако трябва да обобщим нововъведенията в корабостроенето през Средното царство, то най-съществената промяна е във формата на дъното от плоска към "лъжица". При тази форма се променя и носа на кораба, който вече не е издигнат високо над нивото на водата, а е почти хоризонтален. Кърмата обаче все още е по-издигната и често завършва с отделна извита плоскост, висяща над водата, където се поставя руля. За поддържането на тялото на кораба вече не се използва въже, свързващо носа с кърмата, а само надлъжни греди на нивото на палубата, които поемат цялата тежест. Страничното напрежение се компенсира чрез напречни ребра, свързани с централната греда на корабния скелет. Върху тях се подреждат гредите на палубата,

които както и през Старото царство могат да бъдат отстранени за да може екипажа да заеме местата си на греблата. Мачтата винаги е една и е подсигурана от една, две или дори три пети захванати за палубата. Местоположението на мачтата също се променя, като тя застава близо до центъра на плавателния съд, а не в неговата предна част. Тази промяна показва желание да се използва не само попътния вятър (фордевинд), а също и страничния вятър (бакцаг). Платното също се променя като става по-широко. Рейката е прикрепена към мачтата с въжета, преминаващи през халки, поставени близо до върха ѝ. Халките са направени от метал, дърво или дори въжета. Гикът е завързан за мачтата.

Информацията за корабоплаването през епохата на Новото царство изобилства в многобройните добре запазени частни гробници от периода, както и в заупокойните храмове на владетелите от XVIII, XIX и XX династия. Изобразени са плавателни съдове най-вече свързани с религиозни процесии, превозване на различни материали, ежедневно плаване за превоз на хора, лов на птици и риболов, както и военни битки по вода. Въпреки това, за съжаление, до нас не е достигнал нито един запазен плавателен съд от това време. Липсват и изображения, които да показват процеса на строеж на кораби, което затруднява изследването на конструктивните решения на древните корабостроители. От изключителна важност са релефите в храма на Хатшепсут в Деир ел-Бахри, които показват пренасянето на обелиски за храма Карнак и похода до страната Пунт. Към тях трябва да се прибавят и релефите в храма на Рамзес III в Мединет Хабу, изобразяващи морската битка с т. нар. Морски народи. От гледна точка на текстовите свидетелства от периода, са запазени записи от корабостроителница от времето на Тутмос III, както и два корабни дневника. Въпреки че се отличават с голямо разнообразие и значителни размери, корабите през периода на Новото царство не се различават по своята конструкция от тези през Средното царство. Плавателните съдове продължават да нямат истински кил и да са с дъно във формата на “лъжица”. Дъното газе водата плитко, придавайки на съда характерната за древноегипетските кораби елегантност. Нововъведение от периода е промяната на извивката на кърмата, която се снижава към водата и вече е равна с тази на носа. Мачтата продължава да е само една, като тук вече се поставя в средата на кораба и, като се изключат малките плавателни съдове, е фиксирана и не се сваля. Формата на платната се изменя слабо, като те придобиват още по-големи размери. Горната част на платното се поддържа от рейка, която е направена от две отделни части (стенги или рангоута). Гикът, поради голямата си дължина също е изработен от две части. Той се крепи на множество въжета, но също така е прикрепен и към мачтата. Вързано по този начин платното е слабо маневрено и

показва плаване по еднопосочен вятър. Голяма част от релефите показват именно такива плавателни съдове. Наред с платното, почти винаги са изобразени и гребци, но е малко вероятно те да са били използвани. Плаването на север е по течението на реката, докато в обратната посока на помощ идва северния вятър, който духа през по-голямата част от годината. Гребци навярно са използвани само когато се е налагало по-бързо предвижване. Управлението на кораба е същото както през Средното царство, като поради големите размери на плавателните съдове най-често веслата са две. Те преминават през специално изработени за тях отвори в кърмата, след което се завързват за стълбове, здраво захванати за корпуса на кораба. Кормчията ги управлява посредством извита дръжка преминаваща високо през рамото на веслото.

От особен интерес са корабите, които са предназначени за плаване по море. Тънкото платно, използвано в Древен Египет като че ли не позволява плаване срещу вятъра, което представлява сериозен проблем за дълги плавания. Особено що се отнася до посещение на митичната страна Пунт. Знаем, че цялото пътуване до Пунт е около 3900 км., от които в едната посока на юг, пътуването е улеснено от северния вятър духащ в Червено море, но на връщане корабите е трябвало да преминат поне 800 км. срещу северния вятър. За решаването на проблема са конструирани тесни плавателни съдове снабдени с 30 гребци, които подпомагат плаването. Именно такива съдове са изобразени в храма на Хатшепсут за плаването до Пунт. Освен това тялото на морските кораби на Хатшепсут е значително по високо, което позволява дълбоко газене на водата, което да осигури, както превоза на екипажа, така и на товарите, които са занесени в Пунт и тези, които са взети от там. Страниците на палубата също са по-високи, което защитава екипажа от вълните. Носът е силно заострен под формата на острие, за да може корабът лесно да пори вълните. Кърмата е грациозно извита и завършва с орнамент на лотосов цвят. Платното при тези кораби е с внушителни размери и се равнява на дължината на кораба. Съдовете, по подобие на староегипетските, са снабдени с усукано въже, което е завързано за бимсите на носа и кърмата и придава допълнителна здравина. Поради липсата на кил, именно усуканото въже позволява тялото на кораба да се прибере към средната си част и там да гази по-дълбоко във водата, като имитира ролята на кил. За допълнителна стабилност са използвани греблата на екипажа, съответно от едната или другата страна. Трябва да се отбележи, че липсата на кил не се е оказвала фатална, тъй като съдовете са използвали главно попътния вятър (фордевинд), при който крена на кораба е почти минимален и

единствения проблем за стабилността на кораба е преодоляването на вълните. При плаването срещу вятъра гребците са осигурявали необходимата стабилност.

В интерес на обективността, трябва да се признае, че благодарение на ниското си развитие, древноегипетските кораби не са в състояние да плават продължително време в открити води и да се справят с големи морски вълнения. Именно поради този факт, навярно, древноегипетската цивилизация се отказва от мащабни морски плавания и “закъснява” в търговските си контакти със силно развитите морски държави в Източното Средиземноморие. С края на Новото царство и загубата на целостта на държавата, морската търговията изцяло преминава в ръцете на чужденци – главно гърци. Те използват своите кораби за плаванията си и придобиват контрол над цялата международна търговия в страната. Това води до изоставяне от технологичните нововъведения на съседните до Египет народи и до западане на самата древноегипетска цивилизация.

6. Икономика и социални отношения

Древноегипетската икономика се основава на обработването на земята. Тя може да се нарече планова икономика, поради факта, че таксите или данъците, които плаща всеки човек, обработващ земя, са предварително зададени. Те варират в зависимост от големината на ежегодния разлив на реката. Още със започването на разлива в Горен Египет, писари изчисляват неговите стойности и на базата на това се определят таксите за всеки парцел. С други думи, ако разливът е голям, то таксите за тази година ще са високи, защото количеството реколта ще бъде голямо. Тази плановост на икономиката позволява гъвкаво управление на страната и по-добри условия за обикновените хора, които не са притиснати от високи данъци в трудните сухи години. Същевременно подобна икономика изисква многобройна добре структурирана бюрокрация, която да следи за броя на населението, да изчислява разлива на реката и количеството реколта от всяко парче земя, и не на последно място да контролира събирането на приходите от данъци от всеки собственик. През по-голямата част от историята на Древен Египет, като се започне от Ранното царство, в страната съществуват четири вида собственост: държавна, царска, храмова и частна. Първите два вида собственост на практика са идентични. Това се дължи на факта, че древните египтяни не познават понятието “държава”. За тях държавата не е отвлечено понятие, а се персонафицира в лицето на

владетеля. Следователно държавната собственост се е възприемала като собственост на царя, в качеството му на длъжностно лице, а не на личност. От гледна точка на големината, именно държавната собственост е най-голяма. Частната собственост постепенно започва да играе все по-голяма роля, като във времето на Новото царство вече голяма част от страната принадлежи на частните стопани. Веднага трябва да се направи уточнението, че имуществото, което притежава даден велможа се състои както от негово лично, т.е. частно имущество, така и от държавно, което му е предоставено във времето на изпълнение на дадена длъжност. По този начин един местен управител на област, притежава свой собствен дом, които може да е наследил или купил със собствени средства. Заемайки длъжността местен управител на него му се полага значително по-голям дом с прикрепено към него стопанство включващо земи, добитък и работници. Работниците по никакъв начин не се явяват негови слуги или роби, а са само негови подчинени, които работят в неговото (или по-точно в това на длъжността) стопанство. В момента в който той изгуби своята позиция и е заменен от друг, който да изпълнява длъжността, то стопанството му се отнема в полза на новия велможа. Това стопанство не може да бъде продавано, преотстъпвано или давано в наследство, защото на практика то не принадлежи на човека, а само му е предоставено за ползване като част от възнаграждението му за дадената позиция. Храмовото стопанство също нараства във времето. Първоначално храмовите комплекси притежават сравнително малко земя и работници, които са им отдадени от държавното стопанство. Още по времето на Старото царство от множеството запазени документи разбираме за отстъпването на все по-големи територии и освобождаването им от плащане на такси и данъци. През Средното царство процесът, като че ли продължава, въпреки че не разполагаме с писмени свидетелства. От времето на Империята храмовете вече притежават завидно имущество, от земи, добитък и работници, чиято задача е да задоволяват ежедневните нужди на храма и да осигуряват жертви за боговете и прехрана за многобройния персонал.

Древноегипетската икономика не познава парите. Търговията се е извършвала само на базата на замяна на различни продукти. Въпреки това икономиката не може да бъде наречена само бартерна икономика, тъй като за по-точната оценка на стоките се използва мерна единица на базата на златото, среброто, медта или зърното. В зависимост от стойността на стоката се използва различна мерна единица. За поевтините стоки оценката е в зърно. То се измерва в хар (ХАг) “чувал, голям керамичен

съд”. Един хар се равнява на 77 литра зърно. По-скъпите продукти се оценяват чрез мед. Мерната единица е дебен (dbn), който е равен на 91 грама. Макар и рядко в текстовете се споменава, че и среброто може да се измерва в дебен. Но сребърните дебени са по-малко разпространени, тъй като стоките, които се продават не са толкова скъпи, за да имат адекватна стойност в сребро. Когато цената на даден продукт е спомената в дебени сребро, става въпрос за изключително скъпа стока като роб, робиня или стойност на къща. По-често обаче среброто се измерва в снуи (sniw) или шати (Satj), чийто еквивалент е 1/12 от дебени или приблизително 7,5 грама. Така дадена стока може да се оценява на 2 снуи сребро т.е. около 15 грама, но тя няма да се заплати в сребро, като метал, а в стоки, чийто еквивалент е равен на 15 грама сребро. Най-евтините стоки могат да се оценяват и с кошници зърно кебес (kbs) като 1 кебес се равнява на 1/2 хар зърно или на 1 дебени мед. С други думи можем да изведем стойността на 1 дебени мед на 38,5 литра зърно. Това, което различава древноегипетската икономика от чистата бартерна икономика, е възможността някои стоки, чиято цена е определена в дебени мед, да се разменят действително с медни предмети, които предварително са измерени и следователно стоката действително се продава в мерната единица, т.е. в този случай търговията се приближава до монетната система. Важно е да се отбележи обаче, че самият дебени мед (т.е. 91 гр. мед) не съществува като предмет, а е само виртуален. Това като че ли превръща древноегипетската система в по-сложна от нашата, но същевременно е и по-малко абстрактна, тъй като всяка стока има своята адекватна стойност в други стоки. От казаното до тук следва, че древноегипетската икономика се явява своеобразен хибрид между бартерната икономика и монетарната система. Подобна структура на пазара се наблюдава и в редица африкански племена дори до началото на XX век. На практика древноегипетското общество няма нужда от парична единица, която да играе ролята на платежно средство. Обществото е изключително практично. Това от което има нужда човек лесно може да го набави на пазара с излишъка от даден продукт, който той притежава. Чудесен пример за това е остракон от селището Деир ел-Медина, в който се говори за покупка на саркофаг:

“Даване на него в замяна на саркофаг:

мед 8 1/2 дебени; както и мед 5 дебени; 1 прасе, което прави 5 дебени; 1 коза, което прави 3 дебени; 1 козле, което прави [2 дебени]; 2 цепеници от сикомора, което прави 2 дебени. Общо 25 1/2 дебени”. [O. DeM 73]

От остракона е видно, че цената за саркофага е $25 \frac{1}{2}$ дебен мед. Човекът, който желае да закупи саркофага няма в наличност достатъчно медни предмети за цялата сума. За това тя е изплатена както с мед, така и с няколко други продукта на определена стойност, така че да се получи пълната сума от $25 \frac{1}{2}$ дебен. Подобни текстове, изписани върху остракони са често срещани в Деир ел-Медина и в други градове от епохата на Новото царство. Вероятно те са играели ролята на юридически документ за извършване на търговия (или по правилно размяната) между частни лица. Изследването им показва, че са изписвани само в случаите, когато става въпрос за голяма сума или изключително ценен продукт. Благодарение на множеството остракони, останали в селището на работниците в Деир ел-Медина и щателното им изследване от Ярослав Черни, днес имаме възможност да възстановим цените на почти всички продукти от първа необходимост, както и заплатите, или по правилно надниците (Htri), които са получавали тези високо квалифицирани майстори. Това ни дава възможност да си представим, с какъв месечен бюджет е разполагал един работник и какво е могъл да си позволи с него във времето на Новото царство. Месечната заплата на работниците от селището Деир ел-Медина зависи от тяхната квалификация. Най-изявените майстори, както и началниците получавали по $5 \frac{1}{2}$ хар зърно за направа на хляб и по 2 хар ечемик за бира. Знаем, че за времето на Новото царство един хар зърно е равен на 2 дебен мед. Следователно месечната заплата на високопоставен член на селището се равнява приблизително на 11 дебен мед. Обикновените работници получавали по 4 хар зърно и $1 \frac{1}{2}$ хар ечемик. Както вече видяхме един хар зърно е равен на 77 литра, тогава 4 хар зърно е равно на около 300 литра зърно на месец. Подобно количество зърно трябва напълно да е задоволявало нуждите на семейството и да остава не малко количество използвано като разменна монета за други продукти. Според текстовете освен зърно работниците от Деир ел-Медина са получавали и други продукти като плодове, зеленчуци и риба. Вероятно тези продукти не са част от надниците на хората, а по скоро са награда, подарък за извършването на определена работа в срок или преди него. След като стана ясно колко получават работниците от Деир ел-Медина, ще е интересно да споменем цените на някои от най-важните стоки в страната, за да разберем какво са могли да си позволят хората, живеещи през Новото царство. Науката дължи на Якоб Янсен най-пълното изследване на цените от този период. Благодарение на неговата работа днес знаем стойността на цели 1250 продукта от преди повече от три хиляди години. Основните продукти, както вече стана ясно са зърното. Един хар зърно през периода струва (или има еквивалент на) 2 дебен мед. Цената на един хар ечемик е

същата. От животните, козата струва между 2 и 3 дебен мед, прасето – 5 дебен мед, различните видове птици – $\frac{1}{4}$ дебен мед. Чувствително по-скъпо струва кравата. Младо теле се е търгувало между 20 и 50 дебен мед, а цената на голямо животно може да достигне 100 дебен мед. Очевидно кравата е изключително ценена заради млякото и месото си и представлява рядкост в рамките на частното стопанство. Както многократно вече бе споменато магарето в Египет е използвано като основно транспортно средство по суша и едновременно с това като товарно животно при разнообразните земеделски дейности. Това оправдава и високата му цена от 30 до 40 дебен мед. Цените на покъщнината също са ни известни. Например цената на едно легло варира, вероятно от големината, между 12 и 25 дебен мед. Стол струва между 12 и 20 дебен мед, маса около 15 дебен. Стойността на дрехите зависи от тяхната дължина и варира от 5 до 25 дебен мед. Сандалите са се правели ръчно в домовете от жените, въпреки това ни е известна тяхната пазарна стойност – $\frac{1}{2}$ дебен мед. Тези цени показват, че дълго време в науката погрешно се е смятало, че работниците, живеещи в Деир ел-Медина са били на дъното на древноегипетското общество и са възприемани едва ли не като заточеници. Оказва се, че ситуацията е коренно различна. Дори обикновения работник получава достатъчно възнаграждение, за да може да изхрани семейството си, да търгува, за да си набави други необходими стоки и дори да спестява за покупки на гробен инвентар. Споменатата заплата от около 300 литра зърно месечно, е и доста по-висока от това, което ни е известно в рамките на Римската империя, където възрастен работник е получавал по около 45 литра зърно на месец. Данните са още по-фрапиращи, ако ги сравним с южна Холандия между средата на XVI и началото на XVIII век, когато на работник се е падало по 1 литър зърно на ден, т.е. 30 литра месечно!

7. Законодателство и право

За съжаление, до нас не е достигнал пълен корпус със закони. За времето на Старото царство, дори не съществува и един писмен източник, които да доказва, че в страната съществуват писани закони. От XIII династия е запазен административен текст (пап. Бруклин 35.1446 *recto*), в които се споменават наказания за напускане на ангария. Това говори, че през този период съществуват предписания за изпълнение на задължителни норми и наказания за тяхното неспазване. През Новото царство сведенията за съществуване на писани закони драстично се увеличават. Наличие на

различни разпоредби откриваме в папирус Торино 2021, папирус Женева D 409, 2.11, папирус Кайро CG 58092 и др. Въпреки това трудно можем да говорим за съществуването на единен, общ за цялата страна корпус с писани закони, които да е прилаган повсеместно. Най-вероятно правото в страната се опира на традицията и спазването на обществените норми. Едва при управлението на Дарий I се споменава за съществуването на официални общодържавни закони. В папирус, днес съхраняван в Националната библиотека в Париж (215 verso 6-16) се казва, че царят заповядал да бъдат събрани всички закони в страната от най-древните до 44 година на управление на Амасис (Яхмос II). Събирането отнема цели 16 години. Корпусът в последствие е преведен и на Арамейски език, вероятно за да влезе в употреба на персийската администрация. Дългият период на събиране на отделните нормативни актове показва, че писани закони в Египет съществуват, но никога преди този момент не са представлявали единен корпус, на базата на които са се уповавали при взимането на съдебни решения.

Древноегипетските понятия, които се отнасят до правната система са следните: “закон” – хеп (hp); “наредба, инструкция” – теп-ред (tp- rd) и “указ, декрет” – удж (wD). Първите два термина не се споменават в текстовете от Старото царство, а навлизат в обръщение едва от Средното. Това, разбира се, не означава, че не съществуват по това време, а по-скоро попадат под влиянието на общото за множество термини табу за споменаване през този период. Макар и близки по значение двата термина носят различна семантика. Първият представлява установяване на норма, т.е. създаване на закон, докато второто е по-скоро етичен кодекс, който регулира административното право и обслужва длъжностното законодателство. През класическия период на Древен Египет под думата “хеп” би следвало да разбираме не толкова модерното “закон”, колкото общото “право, справедливост”. Едва през Късната епоха множественото число “хепу” би могло да се разглежда като сбор от правила и терминът се доближава до “закони, законодателство”.

Етиката и моралът на древноегипетското общество се крепи на разбирането на принципа *маат*. Макар и не описан на едно място и изцяло, това което включва принципът е сравнително ясно. До тук в изследването многократно се споменаваха различни аспекти на понятието. От гледна точка на разбирането за това що е *маат*, то тя е обект на цял литературен жанр на древноегипетската литература, известен днес като жанра на Поученията. Множество произведения от времето на Старото царство до Гръко-римския период се опитват да пояснят какво представлява правилния модел на

живот, описвайки позитивите от следването на *маат* и негативите от нейното престъпване. Същевременно именно тези литературни творби са в основата и на изграждането на нови правила и ценности, по които да се ръководи древноегипетското общество. Следователно моралът в Древен Египет е “обезпечен” с наличието на строги етични норми в рамките на ежедневието, които се разглеждат и поясняват постоянно в литературата.

Важно е да се знае, че когато става въпрос за Древността, то между правото и морала не съществува разлика. С други думи ако даден човек постъпва неморално пред очите на обществото, то той е виновен и ще бъде наказан независимо дали съществува закон, който да е престъпил с деянията си. Неговото провинение е срещу обществото, а не срещу нормата или закона и ще бъде наказано. В Древен Египет получаването на присъда е пряко свързано с обществения ред, възгледите на хората и общата ценностна система на обществото, а не със съществуващите закони.

Заключение

Изследването на отделни аспекти от живота в Древен Египет ни дава възможност да направим кратко обобщение за човешките взаимоотношения и мястото на човека в древноегипетското общество. Основополагащо е разбирането, че всички хора в страната са равни пред твореца. Човекът възприема себе си като подобие на бога и поема водеща роля в ежедневно пресътворяване на света. Древните египтяни виждат смисъла на живота в следването на принципите на *маат*, което съвпада със стриктното изпълнение на повелите на владетеля. Това дава възможност за високо положение в рамките на държавната администрация, а от там и добър живот. Същевременно, живот според *маат* гарантира продължаване на съществуването и след смъртта – в отвъдното.

Сред целите на човека е създаването на семейство и поколение, като това се счита за една от най-висшите добродетели. Изборът на брачен партньор в страната е лично дело, а за издръжката на новото семейство се грижи мъжът. Следователно материалното положение на младата двойка зависи най-вече от неговата професия. Изследването на различните професии, занаяти и съсловия показва, че всеки в страната осъзнава своето място в обществото и го обяснява с личните си възможности и благосклонността на боговете. Социалният статус на човека е в зависимост от неговите дарби, знания и умения. Професионалното израстване се влияе именно от тях.

Съществуват множество примери, които показват, че всеки, стига да притежава нужната квалификация, може да се издигне в обществото и да достигне до върховете на йерархичната система. Това се дължи на липсата на кастова система в Древен Египет и на факта, че начело на страната стои владетел, чиято божественост не се подлага на съмнение. В исторически план изградената ценностна система на обществото се формира още в епохата на Старото царство. Смутните години на Първия преходен период разрушават тези схващания и довеждат до колапс не само на държавната организация, но и на моралните устои на страната. Реставрацията на държавата през Средното царство възстановява силната царска власт от времето на пирамидите. Ясно се усеща необходимостта от нов прочит на моралния кодекс в страната и от обяснение на случилото се през преходния период. Това довежда до своеобразен ренесанс на възгледите за света и на мястото на човека в него. Държавата, изградена от Яхмос I в началото на XVIII династия, макар да се развива в друго време и в условията на променени социални отношения се придържа към идеологията на Старото и Средно царство. Царете от това време разполагат с огромни ресурси, а Египет се превръща в империя. Въпреки това, като че ли авторитетът и силата на царската власт като институция намаляват. Това, което се променя в представите на древните египтяни е отношението им към царя. Характерно явление от Новото царство е т. нар. “лично благочестие”. Процесът е свързан с увеличаване на личната човешка отговорност към принципа *маат* и намаляване на ролята на царя от посредник между бога и хората в обикновен монарх. Процесът се дължи както на двойствената природа на човека, склонна към вършене на добро и зло, така и на постепенно отмиращата божествена царска власт. Всичко това неизбежно води до залеза на древноегипетската цивилизация. Тя престава да съществува в класическия си вид още с края на Новото царство. Въпреки това, огромната интелектуална енергия, която Египет носи със себе си, ще позволи държавата да продължи да съществува с отделни възходи и падения още близо хиляда години. А познанията и интерпретацията на феномените в живота, до които достигат древните египтяни, ще станат част от други култури и религии.

Списък на приносите
в труда на Емил Бузов

„Сред богове и пирамиди. Всекидневният живот в Древен Египет”

1. Осъществено е първо по рода си проучване на всекидневния живот в Древен Египет на базата на писмените сведения, многобройните изображения от частните гробници и откритите до момента артефакти.
2. Събран е огромен фактологичен материал относно ежедневието в Древен Египет в отделните му аспекти.
3. Детайлно са изследвани професиите и занаятите в Древен Египет, посредством запазените текстове и изображения.
4. Възстановен е древноегипетският светоглед, на базата на представите за човека, неговото място в семейството и обществото.
5. Очертани са границите на древноегипетското изкуство и неговите принципи в противовес на открития по археологичен път материал.
6. Системно е изследвана урбанизацията в Древен Египет през отделните исторически епохи. Обърнато е специално внимание на древноегипетския дом от времето на Новото царство, отделните столици на страната и царската резиденция.
7. Подробно е изследвана икономиката на страната, като е представена информация за материалните възможности на отделните социални групи на древноегипетското общество.

Списък на публикациите
на Емил Бузов
след защита на докторска дисертация

Статии

1. „Ptahhotep Maxim 32” (P. Prisse 14, 4-14, 6) in: *Journal of Egyptological Studies* 3 (2010), 67-69.
2. „Облеклото в Древен Египет”. Сборник научни публикации. Департамент Архитектура, Дизайн и Изящни изкуства. НБУ. София, 3 2014, 137-146.
3. „The History of Egyptology in Bulgaria”. In: *A History of Research into Ancient Egyptian Culture Conducted in Southeast Europe*. Ed. by Mladen Tomorad. Archaeopress Egyptology 8. Gordon House. Oxford, 2015, 19-24; 271-275.
4. With T. Lekov. „Preliminary Report on the Archaeological survey of Theban Tomb No. 362 by Bulgarian Institute of Egyptology, Seasons 2012-2013”. *JES IV* (2015), 14-30.
5. „Notes on Egyptian Wisdom Texts”. *JES IV* (2015), 49-83.
6. „Нови данни за последователността на владетелите в Древен Египет”. Сборник в чест на 20 години департамент История. НБУ. (под печат).
7. „Образованието в Древен Египет”. Сборник в чест на 20 години програми по египтология в НБУ (под печат).
8. „Поучението на Аменемхе I (историко-филологично изследване)”. Сборник „Алумни – 20 години програми по египтология в НБУ. (под печат).

Монографии

Пътят на живота. Учението на древноегипетските мъдrecи. София, 2011, 240 стр., ISBN 978-954-321-835-6.

Текстове от Древен Египет I. Папирус Весткар. София, 2014, 172 стр., ISBN 978-619-152-367-2.

Учебни помагала

Гръко-римските храмове в Горен Египет. София, 2011, 150 стр., ISBN 978-954-535-656-8.